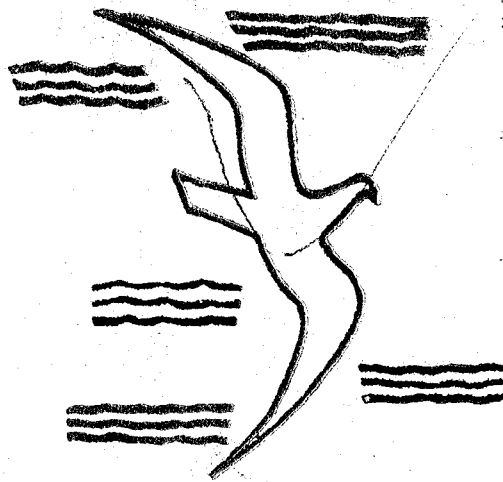

УСТОЗ

ру
У-77

УСТОЗ

(ГОРЬКИЙ ХАКИДА)

014745 *

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1968

Тўпловчилар:

Лазиз Қаюмов, Раҳматилла Иноғомов

Устоз. (М. Горький ҳақида.) Тўпловчилар: Л. Қаю-
мов ва Р. Иноғомов. Т., Ғафур Ғулом
номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. бет.
Тиражи 5000

1. Тўплам.

2. Унинг ҳақида.

Сборник. О М. Горьком.

8P2

Индекс 7—2—2

Шубҳа йўқи, Горький — гоят
катта санъаткор, талант эгасидир,
у бутун дунёдаги пролетар ҳара-
катига жуда кўп фойда келтирди
ва бундан кейин ҳам келтиради.

В. И. ЛЕНИН

«Йироқдан хатлар»дан

I

Ленин ва Горький

Владимир Ильич Алексей Максимович Горькийни ёзувчи сифатида ниҳоятда эъзозлар эди. Унга, айниқса, «Она», «Новая жизнь»даги мешчанлик ҳақидаги мақолалари, (Владимир Ильич ҳар қандай мешчанликка нафрат билан қарарди) яна «Тубанликда», Лочин ва Бўрон қуши ҳақидаги қўшиқлари, бу қўшиқларнинг руҳи, яна Горькийнинг «Олабўжи», «Йигирма олти эркак ва бир қиз» сингари асарлари ёқарди.

Кунлардан бир кун Ильичнинг Художественный театрга «Тубанликда»ни кўргани бориш иштиёқида ёнгани эсимда. Унинг ўз ҳаётининг охириги кунларида «Менинг университетларим»ни қай ҳолатда тинглагани ҳам эсимда.

Горький аксар ишчилар, қашшоқ шаҳарликлар, «тубанлик» ҳақида, Ильични ҳаммадан кўпроқ қизиқтирадиган қатламлар ҳақида ёзарди; турмушни бутун конкретлиги билан, қандай бўлса шундай тасвирлар, ҳаётни инқилобчи кўзи билан, зулм, эксплуатация, пасткашлик, калтабинликка қарши нафрат кўзи билан кузатарди. Шунинг учун

ҳам Горький ёзган асарлар Ильич кўнглига яқин ва тушунарли бўларди.

Владимир Ильичнинг ўзи ҳаётни синчковлик ва иштиёқ билан кузатар, майда-чуйда нарсаларни ҳам эътибордан қочирмасди. Ильичнинг икир-чикирларни пайқаб, уларни баҳолай олишини Горький менга ёзган хатларидан бирида (1930 й.) таъкидлаб ёзган эди:

«20-йилнинг ёзи бўлса керак. Горкига борганимни жуда ҳам яққол хотирладим, мен у пайтларда сиёсатга аралашмай, бошдан-оёқ «маиший» ишларга ботган ҳолда яшардим. Владимир Ильичга турмуш икир-чикирларининг кўплигидан нолидим. Гап орасида Ленинград ишчилари ёғоч уйларни ўтин қилиш учун бузишар экан, ромларни ишдан чиқариб, ойналарни чил-чил синдираётганлари, тунукаларни нес-нобуд қилишаётгани ҳолда ўзлари чакка ўтиб ётган хоналарда дераза кўзларига фанер қоқиб яшаётганликлари ва ҳоказоларни айтдим. Ишчиларнинг ўз қўллари билан бунёд этилган нарсаларни бунчалар назар-писанд қилмаётганликлари менга оғир ботган эди. «Владимир Ильич, сиз миқёси кенг режаларни ўйлайсиз, бу икир-чикирлар сизни қизиқтирмайди», деб айтдим. У, айвонда у ёқдан-бу ёққа юрар экан, индамади. Мен «бекорга икир-чикирлардан гапириб, у кишини бош оғриғи қиляпман», деб ўкиндим. Чой ичиб бўлгач, у киши билан айлангани чиқдик, шунда у менга: «Мени икир-чикирларга эътибор бермайди, деб бекор ўйлапсиз, бунинг устига сиз айтган ўз меҳнатини менси-

маслик — икир-чикир нарсa эмас, ҳа, икир-чикир эмас: биз камбағал одамлармиз. Шунинг учун ҳам ҳар бир палён ва ҳар бир тийинни қадрлашга ўрганишимиз керак. Жуда кўп нарсалар бузилган. Хўжаликни тиклаш учун асқотадиган ҳамма бутун нарсаларни авайлаб сақлаш зарур. Аммо жамики нарсаларга ўзи хўжа бўлиб қолганлигини ҳали англаб улгурмагани учун ишчини айблаб бўладими. Бундай онглиликка тезда эришиб бўлмайди. Социалистларгина бундай онгга муяссар бўла оладилар». У бу мавзуда узоқ сўзлади. Шунда мен унинг «икир-чикир»ларни нечоғлик кўп билиши ва арзимаган маиший ҳодисалардан ҳайратланарли тарзда осонлик билан ниҳоятда серкўлам умумлашмалар чиқара олишига қойил қолдим. Унинг мана шу ниҳоятда нозик қобилияти мени доимо ҳайратга солар эди. Мен таҳлил этиш ва умумлаштириш қобилияти бу қадар уйғунлашган бошқа одамни билмайман».

Алексей Максимович шу хатида яна ёзган эди: «У Каприда мен билан ўша давр адабиёти ҳақида суҳбатлаша туриб, менга тенгдош бўлган адибларни жуда ҳам усталик билан тасвирлар экан, уларнинг моҳиятини аёвсиз суратда енгил очиб ташлар эди...»

Ильич рус адабиётини яхши биларди — бу адабиёт унинг учун ҳаётни билиш қуроли эди. Бадий асарлар ҳаётни нечоғлик тўла, ҳар томонлама чуқур акс эттирса, нечоғлик содда бўлса, Ильич уларни шу қадар юксак баҳолар эди.

Владимир Ильич Горький билан 1907 йилда партиянинг Лондон съездида яқиндан танишди, унга эътибор билан қаради, суҳбатлашди ва чин юракдан у билан яқин бўлиб қолди. Ильичнинг иккинчи муҳожирлик даврида Горькийга ёзган хатлари мароқлидир. Ильичнинг инсон сифатидаги қиёфаси бу хатларда ниҳоятда ёрқин гавдаланади. Ильич Горькийга ўзи келишолмаган, ўзини ҳаяжонга солган, ўйлантириб қўйган нарсалар ҳақида кескин ва очиқ-ойдин ёзади. Ильич одатда ўртоқларига шундай ёзгучи эди, аммо Горькийга ёзилган хатларида ўзгача бир оҳанг бор. У кўпинча жуда ҳам кескинлик билан ёзади. Аммо бу кескинликда қандайдир ўзгача бир майинлик ҳам англашилиб туради. Хатлар ҳар доим биронта ҳодисанинг бевосита таъсири билан ёзилади. Уларда ҳиссиётлар тўлқини, ташвиш-ҳаяжон, айрим кечинмаларнинг уқубати, қувончлар, умидлар акс этади. Ильич, Горький буларнинг барини яхши тушунади, деб ўйларди. Шу билан бирга Ильич Горькийни ўз қарашларининг тўғрилигига ишонтиришни истар, ўз қарашларини қизгин ҳимоя қиларди.

Лениннинг Горькийга хатларида Ильичнинг унга бўлган ғамхўрлиги кўриниб туради. Ильичнинг одамларга қанчалик эътибор билан қараганлигини, уларга ғамхўрлик қила билишини ҳамма билади. Алексей Максимовичнинг ўзи ҳам бу ҳақда бир неча маротаба ёзган. Буни ҳамма таъкидлаб кўрсатарди.

Ильични Алексей Максимовичнинг соғ-

лиғи ташвишга соларди. У Горький ҳақида канда қилмай суриштириб турар, албатта зўр малакали врачларга мурожаат этишни, режимдан чиқмасликни (буни Ильич ҳазиллашиб «прижим»¹ дерди), тунлари ишламасликни маслаҳат берарди.

Ильич хорижда ишчилар билан камдан-кам кўришишга тўғри келганлигидан жуда ҳам қийналар эди. Тўғри, хорижда юрган ишчилар ҳам кўпчилик эди. Аммо улар одатда жуда тез ишга жойлашишар ва шундан сўнг маҳаллий француз ёки швейцар манфаатлари билан яшардилар ва тез орада улар хорижий ҳаётга кўникиб, у билан ўзлашиб кетардилар. Шу сабабли Ильич чет элга қисқа муддатга келиб кетадиган ишчилар билан танишишдан қувонарди. Ильич, айниқса, Капри мактабининг ишчилари, Ложюмо партия мактабининг талабалари билан мулоқот қилишдан мамнун бўларди. 1913 йилда Поронинга (Краков яқинида, Галицияда) ишчи депутатларнинг келиши кутиларди. Горький учун Каприда рус ишчилари билан учрашиб туриш имконияти янада камроқ эди. Бу унга қанчалар огирлигини Ильич яхши тасаввур қиларди. У Горькийни Поронинга келишга ундай бошлади. «Агар соғлигингиз кўтарса, тўғриси, кўпга бўлмаса ҳам бир келиб кетинг. Лондон ва Капри мактабидан кейин яна ишчиларни кўриб кетармидингиз».

Менда Ильичнинг 1919 йил июнида ёзил-

¹ «Прижим» — бу ерда ўзини ўзи тергаш маъносида (тарж.).

ган хати сақланиб қолган. Мен у пайтда «Красная звезда» ташвиқот пароходида эдим. «Ильичга ўзимнинг илк таассуротларимни ёзиб юбордим, шунда Ильичда Горькийни ҳам мана шундай сафарга отлантириш ўйи туғилди. «Мен телеграмма юбориб,— деб ёзган эди у,— «Красная звезда»дан Горькийга каюта ажратишнинг иложи йўқмикин, деб сўрадим. У эртага бу ерга келади, мен унинг Питердан сафарга отланишини жуда ҳам истардим, бу ерда у асабийланиб қоляпти. Сен ва бошқа ўртоқлар Горький билан йўлдош бўлишдан бахтиёр бўласизлар деб умид қиламан. У жуда ҳам дилбар йигит».

Мен Ильич билан Горький бирга бўлган пайтларни кўп кўра олмадим.

Лондон съездида бўлганим йўқ, Каприга борган эмасман, Париж, Москва, Горкида эса Алексей Максимович бизникига келган пайтларда мен уларга халақит бермаслик учун доимо чиқиб кетишга ҳаракат қилардим.

Ҳозирда Алексей Максимович СССРда яшаяпти, сиёсий ишлар билан қизгин шуғулланыпти, алангали публицистик мақолалар ёзаяпти, ишчилар билан тўйиб суҳбатлашяпти. Уни онда-сондагина кўриб қоламан, гарчи баъзан у билан Ильич ҳақида жуда ҳам суҳбатлашгим келса ҳам, лекин ҳаётимиз тинимсиз ва қўнимсиз. Ҳамма кечакундуз демай ишляпти. Алексей Максимовичнинг адабиёт соҳасида раҳбарлик иши фоят кўч, бу ишни ундан бошқа ҳеч ким бажаролмайди...

Ленин ва Горький

(Хотиралардан)

Улуғ инсон, бадий сўзнинг буюк устаси ҳаёт билан видолашди. Салмоғи мана шундай одамларда ҳар доим бўлганидек, ўлимдан сўнг уларнинг ўйнаган роллари, шахсиятлари, инсоният учун қилган хизматлари янада улканроқ, янада аҳамиятлироқ бўлиб кўринади. Алексей Максимовичнинг вафотидан кейин бу нарса, айниқса, яққолроқ сезиляпти.

Бизнинг ҳар биримизнинг ҳаётимизда унинг ўйнаган роли, асарларининг роли эсга тушади. Яширин ҳаракатимизнинг бўғиқ йиллари, Горькийнинг эркин сўздан маҳрум қилинган ёшлар учун у даврда қай даражада аҳамиятли бўлгани, унинг «Она» асари-ни қўлдан қўймай, қайта-қайта ўқиганларимиз, ўлмас «Бўрон қуши қўшиғи»ни ёдлаб олганларимиз ёдга тушади.

90-йилларнинг охирларида Нижний Новгородга сургун қилиниб, полиция назорати остида юрган кезларимда Алексей Максимович билан ора-чира учрашганман. Уни инсон сифатида Петроградда революция арафасида яқиндан билиб олдим. У киши билан

унинг Петербург томондаги уйида унга Лениннинг хатлари ва топшириқларини олиб келганимда учрашдим. Ильичга маблағ керак эди, империалистик уруш туфайли нархнаволар кундан-кунга ошиб бормоқда эди. У ўзининг сарф-харажатларида ниҳоятда тежамли бўлишига қарамасдан шундай кунлар ҳам бўлдики, адабий ишларнинг йўқлиги ва ўзининг китобларини «тиқиштириш»нинг иложи қолмаганлиги, айниқса, қаттиқ билинди. Шундай пайтларда Алексей Максимович жонга ора кирарди.

Агар у пайтда сиёсий ва айниқса хорижий ҳаётда рўй бераётган кўпгина нарсалардан Горькийнинг кўнгли қолган ва баъзан қандай қилиб одамлар, «яхши» одамлар сиёсий маслаклар туфайли бир-бирларидан тескари бўлиб қолишлари, ажралиб кетишлари мумкинлигига ақли бовар қилмаса ҳам, лекин Ленин ва унинг мамлакатимиз ҳамда бутун инсоният ҳаётида ўйнайдиган ролини Горький дарҳол тушунди. Шу замонақ унга меҳр қўйди. Ильич ҳам унга шу билан жавоб берди. Ленин Горькийга кўрсатганчалик меҳр-муҳаббатга камдан-кам одамларгина насиб бўлган. Алексей Максимович билан кўришган чоғларида унинг чеҳраси доимо аллақандай жонланиб кетарди. У билан соатлаб суҳбатлашиб ўтира олар ва бу суҳбатлардан унинг чинакам завқ олаётгани шундоқ кўриниб турарди. Горький дилбар, камтарин, дилкаш одам эди. Бу уларни бир-бирларига яқинлаштирарди.

Яна Горькийнинг уйидаги концертлар, бунда Ильич севган куйларни ижро этиш-

ганлари, Горькийнинг дачамизга, Горкига ва тез-тез Кремлга, Лениннинг шаҳардаги квартирасига келиб туришлари ёдимга тушади.

Горький Ильич олдига доимо қандайдир бир иш билан, турли-туман одамларнинг ўтинчлари билан келарди. Ленин Горькийнинг бу илтимосларини имкони борича қондиришга, ерда қолдирмасликка ҳаракат қиларди.

Горькийнинг ёш, бошловчи адабиётчиларни тарбиялашдаги роли ниҳоятда буюқдир. Унинг ўз номига келган ёрдам, маслаҳат, у ёки бу нарсани ўқиб чиқишни сўраб ёзилган сон-саноқсиз хатларни қандай қилиб кўриб улгураётганини кўрганда ҳайратланмай бўлмасди. Уларнинг айримлари «Правда»да ишлаб турганимда менинг қўлимдан ўтган, афтидан, бу илтимослардан биронтаси ҳам жавобсиз қолиб кетмасди.

У ССР Иттифоқига олдин қисқа муддатга келиб кетиш имкониятига эга бўлганда қишлоқ ишчи мухбирларининг мажлислари ва слётларида шахсан иштирок этар, нутқлар сўзлар, ишчилар, ишчи ва деҳқон аёллар билан соатлаб суҳбатлашарди. Ўзининг ёрдами, маслаҳати, дўстона сўзлари билан улардан неча-нечасини илҳомлантирган.

Энди у йўқ. Аммо ўлиmidан кейин ҳам у ўз умрини бағишлаган ишини давом эттиражак. Бутун дунё меҳнаткашлари унинг абадий барҳаёт асарларидан инсонни қадрлашни, жаҳонда кўркам ва ёрқин ҳаёт барпо қилиш учун курашни ўрганадилар.

Ленин билан Горький

Максим Горький Петербургга келганида, одатда китоб ношири Константин Пятницкийнинг уйига тушар эди. Пятницкий уйида Горькийга иккита кичкинагина хона ажратилган эди. У Петербургда бўлган кунлари Пятницкийнинг катта уйи эртадан кечгача турли-туман кишилар билан: адабиётчилар, рассомлар, драма ва опера артистлари, студентлар ва ишчилар билан тўла бўлар эди, шу сабабли бу уйни чор полициясининг одамлари очиқдан-очиқ пойлаб юрар эдилар.

1905 йилнинг ноябрида биз, ниҳоят, Петербургга жўнаганимизда, Алексей Максимович менга поезддаёқ: Пятницкийнинг уйини пойлайдиганларни гулгулага солмаслик ва уларни орқамиздан эргаштирмаслик учун аввал «Новая жизнь» редакциясига тушиб, сўнгра у ердан Пятницкийникига борамиз, деди. Юкларимизни бизни кутиб олган қариндош-уруғларимиз ва дўстларимиз қўлимиздан олдилар, биз эса Горький билан вокзалга яқин жойда, яъни Невскийда жойлашган редакцияга қараб кетдик.

Мана шу ерда Горький билан Владимир

Ильич биринчи марта учрашдилар ва танишдилар.

Ленин ичкари хоналарнинг биридан тез юриб чиқиб Алексей Максимовичнинг олди-га келганлиги ҳали ҳам эсимда. Улар узоқ қўл сиқиб кўришдилар. Ленин хурсанд бўлиб кулар, Горький бўлса қаттиқ уялиб ва шундай вақтлардаги одати бўйича, жуда жиддий гапиришга ҳаракат қилиб, йўғон овоз билан ҳадеб:

— Сиз шунақамисиз-а... Яхши, яхши! Жуда хурсандман, жуда хурсандман!— деб такрорлар эди.

Биз Пятницкийникига келганимиздан сўнг кўпгина вақт ўтгач, Алексей Максимович менга шундай деди:

— Об-бо... Хўп ажойиб ишлар бўляпти-да... Жуда аломат экан-а?

Унинг ким тўғрисида гапираётганини мен дарров фаҳмладим албатта, аммо унга тегажаклик қилиш учун атайлаб:

— Кимни айтяпсан?— деб сўрадим.

— Кимни бўларди? Ленинни айтяпман албатта! Жуда аломат!..— Ва худди болаларга ўхшаб:— Бу гапни мен сендан олдин айтганман, уни мен сендан олдин кўрганман, деб мақтанмай қўя қол,— деди.

У баъзан каттакон гўдакка ўхшаб кетарди.

* * *

Горькийнинг Лондонда 1907 йили Россия социал-демократик ишчилар партиясининг V съезди-га келганда, Ленин билан учрашгани ҳали ҳам ёдимда.

Ленин бизни Британия музейига яқин бўлган «Империял» меҳмонхонасига олиб борди. Меҳмонхона жуда катта, зах ва кўримсиз бир бино эди, аммо бошқа жой топишнинг негадир иложи бўлмади.

Лениннинг Горький тўғрисида ташвишлангани эсимда:

— Уни шамоллатиб қўймасак эди! Ахир, у юмшоқ иқлимга ва яхши парваришга ўрганган-ку...

Ҳақиқатан ҳам катта бўлмаган бу хона зах ва қоронғи бўлиб, хонанинг ярмини катта каравот эгаллаб турар эди, катта деразани девор тўсиб турар ва хонани сунъий ўтинли газ камин яхши иситмас эди. Май ойи бўлса-да, ҳаво нам ва совуқ эди.

Ленин каравот олдига келиб, чойшабни ушлаб кўрди ва Горький ўзининг соғлиғи тўғрисида бошқаларнинг ташвишланишини ёқтирмаслигини билганидан, менга оҳистагина:

— Чойшаблар жуда нам экан, уларни ҳеч бўлмаса мана шу аҳмоқона каминда бўлса ҳам бир оз қуритиш керак. Алексей Максимовичнинг йўтали тутиб қолиши мумкин, бу — яхши иш бўлмайди! — деди.

Бу меҳрибонларча ғамхўрлик менга жуда ажойиб бўлиб кўринди! Лениннинг кишиларга, айниқса ўртоқларига нисбатан нақадар ғамхўр эканлигини, ҳар нарсани кўришини, ҳар нарсани пайқашини ва ҳеч нарсани унутмаслигини мен кейинчалик кўп марта кўриш имконига эга бўлдим.

Ленин кетганидан кейин Горький кўримсиз хонада газ камин ёнидан деразад

эшикка қараб, у ёқдан-бу ёққа узоқ вақт юрди, одати бўйича мўйловини бураб-бураб, учини оғзига олар экан, туриб-туриб, оҳистагина ва хаёл сурган ҳолда:

— Ажойиб одам!— деб қўйди.

Алексей Максимович съездга маслаҳат овози билан иштирок этиш учун таклиф қилинганига жуда ҳаяжонда ва ўзида йўқ хурсанд эди. Горькийнинг съездда бўлиши уни Россиядан келган ишчи ўртоқлар билан айниқса яқинлаштирар эди. У ватанидан узоқда яшашга мажбур бўлганига жуда хафа эди, аммо буни ҳатто яқин кишиларидан ҳам яширар ва Россияни соғиниб қолганлигини билдирмасликка ҳаракат қилар эди.

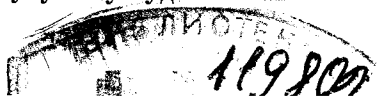
Алексей Максимович съезднинг ҳамма мажлисларида иштирок этар экан, делегатларнинг нутқларини ва ҳатто алоҳида сўзларини ҳам ташналик билан ўзлаштириб борар ва Ленин билан кўришган сари унга бўлган меҳри ошиб борар эди.

Г. В. Плеханов Горькийда ёмон таассурот қолдирди ва у Плеханов тўғрисида очиқдан-очиқ:

— Тўра!— деб баҳо берди.

Алексей Максимович гарчи Плехановнинг партия учун қандай аҳамиятга эга эканлигини жуда яхши билса-да, аммо унинг катта хизматлари, кенг маълумоти ва ақли тўғрисида гапирганлар билан, чунончи Богданов, Строев ва ҳатто Ленин билан ҳам қаттиқ баҳслашар эди.

Алексей Максимович яна Либерни ва Данни жуда ёқтирмас эди. Горький умуман меньшевикларни бутун вужуди билан ёмон

кўрар, бундан фақат Мартовни истисно қилар ва уни «адашган махлуқ» деб атар эди; яна оддий тилда «Триадзе» деб юритилган Влас Мгеладзени ҳам бундан истисно қилар, чунки у ўзининг кучли иродаси ва жуссдорлиги билан Алексей Максимовичга ёқиб қолган эди. Кейинчалик, бу Влас «Триадзе» Каприга келиб, бизникида кўпгина вақт туриб қолганида Алексей Максимовичнинг ҳафсаласи пир бўлди ва бир кун хўрсиниб:

— Яхши йигит бўлса ҳам, меньшевик бўлганидан кейин, тез жонга тегар экан! — дегани эсимда.

Кўпчилиги овқатдан қийналган ўртоқларимизга бир оз ёрдам бериш мақсадида биз съезд бўлаётган черков биносига саватларда бутерброд ва пиво келтиришни уюштирдик.

Съезд делегатлари танаффус вақтларида Горькийнинг «Она» китоби тўғрисида кўп гапирар эдилар. Ишчиларга бу китоб ёқар эди, аммо уларнинг баъзиларига бу китобда ҳамма нарса турмушдагига нисбатан безатиброқ тасвирлангандек кўринар эди. Бу эса Горькийни хафа қилиб қўйди ва, гарчи у танқидни доим ҳурмат қилса-да, ва уни излаб юрса-да, аммо бу гал қизгин баҳслашди ва кишининг ҳаётидаги адолатсизликка қарши кураш доим ажойиб бўлгани учун, уни чиройли қилиб тасвирлаш керак, деб исбот қилди.

Ленин «Она»га жуда юксак баҳо берди ва унинг пайдо бўлишини катта воқеа деб ҳисоблади ҳамда интеллигент революционерларнинг идеаллаштирилганлигини китобнинг асосий камчилиги деб билди.

Бир вақт Горький немис социал-демократлари унда қандай таассурот қолдирганликлари тўғрисида Ленинга ҳикоя қилган эди. Горький Берлинда бўлган вақтида Бебель, Каутский, Карл Либкнехт, Роза Люксембург ва бошқалар билан учрашган эди. Горькийга фақат Либкнехт билан Роза Люксембург ёққан эди. Бебелга келганда, Горький унинг уйига борганида кўпдан-кўп ёстиқчаларни, салфеткачаларни, пардачаларни, саъвалар солинган қафасчаларни ва немис мешчанларига хос бошқа шу кабиларни кўриб қаттиқ аччиқланиб, у билан жуда қуруқ муомала қилган эди.

Луиза Каутская Бебель билан ёнма-ён ўтириб, негадир бирдан Бебелнинг қўлини ўпиб олганини кўрган Горькийнинг кўк кўзларини катта очиб, ҳайрон бўлиб қараб қолганини кўрсангиз эди.

Катта овқат столи атрофида ўтириб, кечки овқатни еяётганимизда Горькийнинг рўпарасида ўтирган кампир (Бебелнинг хотини) семиз ва беғам Зингер билан нима тўғрисидадир қизғин суҳбатлашмоқда эдилар.

Горький мендан у кампирнинг нима тўғрисида гапираётганини сўради, ана шу пайтда Бебелнинг хотини Зингерга сўнгги вақтда жўжаларнинг қимматлашиб қолганлиги, унинг эри Август эса жўжадан бошқа ҳеч нарсани емаслиги ва ўша куни иккита яхши жўжани арзонгина нархда сотиб олганлиги тўғрисида гапирмоқда эди.

Горький уларнинг нима тўғрисида суҳбатлашаётганини билгач, ҳайрон бўлганидан ҳатто томоғини қириб, қаттиқ хўрсиниб

қўйди ва бу билан кекса Бебелни чўчитиб юборди.

Горькийнинг 1905 йил ҳақидаги, Москвадаги революция ҳақидаги ҳикоялари немис социал-демократияси доҳийларида таассурот қолдирмади. Унинг сўзларини назокат билан, аммо шубҳаомиз тингладилар. Горький буни дарҳол сезиб, сўзини тўхтатди, кечки овқатдан кейин эса кетишга шошилиб, дарҳол хайрлаша бошлади ва бу билан ҳамма-ни жуда ҳайратда қолдирди.

Горький фақат ўзига хос кулгили бир оҳангда немис социал-демократлари ҳузурида бўлганлигини Ленинга ҳикоя қилиб берганида Ленин кўзидан ёши чиққунча кулди ва ҳадеб янгидан-янги тафсилотларни бирма-бир сўрайверди.

Горькийнинг инглиз ёзувчилари билан учрашувлари ҳақидаги ҳикояси Ленинни жуда қизиқтирган эди. Горький Бернард Шоу билан, Америкада бўлганидаёқ учрашган, Г. Уэллс билан ва бошқа унча машҳур бўлмаган ёзувчилар билан учрашган эди, аммо у ўзининг бу учрашувлари тўғрисида истар-истамас сўзларди: чунки унда съезд ҳамда рус дўстлари билан бўлган учрашувларнинг таассуроти кучли эди.

* * *

Ленин Лондонда съезд ишлари тамом бўлганидан сўнг Каприга келишни Горькийга ваъда қилиб, ваъдасининг устидан чиқди.

Уни кутиб олар экан, Горький болаларга ўхшаб ҳовлиқиб қолган эди. У Ленинга бу

ернинг ёқишини жуда истар, унинг яхши дам олиши ва куч тўплаши учун шароит яратиб беришга ҳаракат қилар эди.

Улар ҳар куни денгизда балиқ овлашар ва бу ишдан ҳеч зерикмас, балки, аксинча, бир-бирлари билан очиқ суҳбатлашиш имконига эга эдилар, чунки қайиқда улар билан бирга каприлик балиқчилар билан мендан бошқа ҳеч ким бўлмас эди.

Горький Ленинга Нижний Новгород ҳақида, Волга ҳақида, ўзининг болалик чоғлари тўғрисида, бувиси Акулина Ивановна ҳақида, ўзининг ёшлик чоғлари ва саргардонликлари тўғрисида ҳикоя қиларди. Отаси тўғрисида ва айниқса буваси ҳақида кўп гапирарди.

Ленин одатдагича бир оз қисилган кўзларини ялтилатиб, уни зўр диққат билан тинглар эди ва бир кўни Горькийга:

— Мана шуларнинг ҳаммасини ёзсангиз бўлар эди, биродар! Буларнинг ҳаммаси жуда ибратомиз, жуда ажойиб нарсалардир...— деди.

Горький ҳайрон қолиб жим бўлди ва уялгандек йўталиб, камтарлик билан:

— Ёзаман... вақти билан,— деб қўйди.

Горький Ленинга Помпеяни ва ўзи жуда яхши билган Неаполь музейини завқ билан кўрсатди. Улар иккови Везувийни ва Неаполь атрофларини томоша қилдилар.

Горький ажойиб ҳикоя қилар эди. У икки-уч сўз билан бирор кўринишни, воқеани ёки кишини тасвирлаб бера олар эди. Унинг бу хусусиятига Ленин айниқса қойил қолар эди. Горький бўлса ўз навбатида Владимир

Ильичнинг равшан фикрларига, соф ақлига, унинг кишига, ҳодисага тўғридан-тўғри, оддий ва ғоят равшан баҳо бера олишига ҳаммиша қойил қолар эди.

Менинг фикримча, худди ана шу вақтдан бошлаб Ленин Горькийни жуда яхши кўриб қолган эди. Лениннинг Горькийдан хафа бўлганини ҳеч кўрган эмасман. Горький Ленинни жуда қаттиқ севар ва ундан ғоят завқланар эди.

Парижга кетатуриб, Владимир Ильич Надежда Константиновна билан бирга яна Каприга келишга қатъий ваъда қилган эди. Афсуски, бу ваъда тўла бажарилмади, у Каприга иккинчи марта келди-ю, аммо Надежда Константиновна сиз келди ва ўзи ҳам жуда кам турди.

Ўша вақтда А. В. Луначарский, А. А. Богданов, В. А. Базаровлар ҳам Каприда эдилар. Нашриёт ишлари билан Берлиндан бизнинг эски дўстимиз ва ўртоғимиз И. П. Ладизжников ҳам келган эди.

Биз фуникулёрдан ўша вақтда турган жойимизга, Бэдус вилласига қараб кетаётганимиздаёқ Алексей Максимович Владимир Ильичга: Богданов сизга жуда қаттиқ меҳр қўйган, Луначарский ва Базаров жуда талантли ва ақлли кишилар...— деб гапира кетди.

Владимир Ильич бўлса Алексей Максимовичга ён томондан кўзини бир оз қисиб қаради-да, жуда қатъий равишда:

— Беҳуда уринманг, Алексей Максимович. Бундан ҳеч қандай натижа чиқмайди,— деди.

Богданов, Базаров ва Луначарскийлар Владимир Ильич билан келишиш йўлларини топишга бир неча марта уриниб кўрган эдилар, аммо Владимир Ильич, ихтилофнинг муайян босқичида қандай бўлмасин мунозаранинг мутлақо фойдасиз эканлигини равшан тушунганлигидан, философия темаларида сўзлашишдан очиқдан-очиқ ва қатъий бош тортар эди. Улар, шу жумладан Алексей Максимович ҳам, Владимир Ильични ана шундай суҳбатга тортиш учун қанча уринишса-да, бундан ҳеч қандай натижа чиқмади. Горький эса бу ихтилофларнинг маъносига тушунишни истар, ўртоқлар ўртасидаги кескин келишмовчилик уни жуда қаттиқ ташвишга солар эди.

Владимир Ильичнинг бу галги келишида Алексей Максимович у билан ёлғиз қолиб, узоқ вақт суҳбатлаша олмади: бошқа кишилар борлиги халақит берар эди. Владимир Ильич Каприда атиги бир неча кун бўлди, у кетганидан сўнг эса Горький жуда маъюс бўлиб қолди ва узоқ вақтгача бу маъюсликдан чиқа олмади.

«В. И. Ленин ҳақида хотиралар» китобидан.
Ўздавнашр, 1957.

Автобиография

1869 йил 14 мартда Нижний Новгородда туғилдим¹. Отам — солдат фарзанди бўлган. Онам мешчанлардан чиққан. Отам томонидан бувам офицер бўлиб, *Николай Биринчи* уни қуйи унвонли ҳарбийларга зугум ўтказгани учун даражасини пасайтирган. Бу шунчалар қаттиққўл, беаёв одам эканки, менинг отам ўн ёшидан то ўн етига киргунча уйдан беш марта қочган. У охириги марта қочишида бутунлай кетишга муваффақ бўлади. — Тобольскдан Нижнийга пиёда келиб бу ерда уйларга парда қоқувчи устага шогирд тушади. Афтидан, у иқтидорли ва саводхон бўлса керакки, йигирма икки ёшидаёқ уни Колчин пароходчилиги (ҳозирда Карпованики) Астрахандаги конторасига иш бошқарувчи қилиб тайинлаган. У бу ерда 1873 йилда мендан вабо юқтириб ўлди. Бувимнинг айтишича, отам эс-ҳушли, меҳрибон ва жуда ҳам қувноқ одам экан.

Онам томонидан бувам ишни Волгада бурлаклик қилишдан бошлаган, уч сафардан

¹ Хужжатлардан аниқланишича, *М. Горький* 1868 йил 28 (16) мартда туғилган.

сўнг балахналик савдогар Заевнинг карвонида приказчик бўлиб кўтарилган, кейин нилчилик билан шуғулланиб, жир битиб, мол-бисот орттирган ва Нижнийда бошламасига каттагина нилчилик устахонасини очган. У тез орада шаҳарда бир неча уй ва гул босадиган ҳамда ранглайдиган устахоналарга эга бўлган, цех бошлиғи бўлиб сайланган ва шу мансабда тўққиз йил хизмат қилган, кейин ўзини касаба боши қилиб кўтаришмаганидан аразлаб, бу ишдан воз кечган. У жуда ҳам диндор, ғоятда золим ва ўлардай хасис одам бўлган. Тўқсон икки йил умр кўрди ва ўлимидан бир йил бурун, 1888 йилда ақлдан озиб қолди.

Отам билан онам «бебошлик» қилиб турмуш қуришган, зотан бувам ўзининг суюкли қизини келажаги номаълум, насли насаби йўқ одамга беришга рози бўлмасди, албатта. Менинг онам ҳаётимда ҳеч қандай из қолдирмаган, зотан, мени отамнинг ўлимига сабаб бўлган деб ҳуш кўрмасди, иккинчи қайта турмушга чиққандан кейин эса мени бутунлай бувамнинг қўлига топшириб қўйди. Бувам бошламасига менга псалтир¹ билан часословни² ўргатиб, тарбиямга киришди. Етти ёшга кирганимда мени мактабга беришди, бу ерда мен беш ой ўқидим. Ёмон ўқирдим, мактаб тартибларини ҳам, ўртоқларимни ҳам кўргани кўзим йўқ эди, зотан,

¹ П с а л т и р — забур — христианларнинг диний китоби.

² Ч а с о с л о в — баъзи ибодатлар пайтида ўқиладиган дуолар китоби. Эски замонларда часословдан ўқиб савод чиқарилар эди (тарж.).

мен доимо ёлғизликни ёқтирардим. Мактабдан чечак юқтириб, ўқишга барҳам бердим. Қайта ўқиганим йўқ. Бу вақтга келиб онам тез авж оладиган силга йўлиқиб ўлди. Бувам эса синди. Унинг катта оиласида — иккита ўғли хотин, бола-чақалари билан бирга туришарди — мени бувимдан ўзга ҳеч ким яхши кўрмасди. Бувим ниҳоятда меҳрибон, мушфиқ, фидойи кампир эди. Мен у кишини умр бўйи ҳурмат ва муҳаббат туйғуси билан ёдга оламан. Менинг тоғаларим борида чора-чора яшашни, тўйгунча еб, тўйгунча ичишни ёқтиришарди. Улар ичиб олишиб одатда бир-бирлари, ёки бизникидан доимо қадами аримайдиган меҳмонлар билан ёқалашишар, ё бўлмаса хотинларини калтаклашишарди. Бир тоғам иккита хотинни гўрга тикди, бошқаси — биттани. Баъзан мени ҳам уришарди. Бундай шароитда онга таъсир қилувчи нарсалар ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, бунинг устига менинг ҳамма қариндошларим чаласавод одамлар эди.

Саккиз ёшимда мени пойафзал дўконига югурдакликка бердилар, лекин икки ойчадан кейин қўлимга қайноқ қарам шўрва тўкилиб куйиб қолди ва хўжайин яна мени бобомга қайтариб юборди. Тузалганимдан сўнг мени узоқ қариндошларимиздан бўлган чизмакашга шогирдликка беришди, аммо бир йил ўтгач, ниҳоятда оғир шароитда қийналиб кетдим ва бу ердан қочиб, кема ошпазига шогирд тушдим. Ошпаз истеъфога чиққан гвардиячи унтер-офицер Михаил Антонов Смурий эртаклардаги баҳодирларга

ўхшаш, қўрс, ўқимишли одам эди; у менда китоб ўқишга ҳавас уйғотди. Мен шунгача китобларни ва ҳар қандай босма қоғозларни жонимдан ёмон кўрардим, аммо менинг устозим калтакнинг зўри билан баъзан эса бошимни силаб, китобнинг улуг аҳамиятини англашга, уни севишга ўргатди. Менга биринчи марта ҳаддан зиёд ёққан китоб — «Солдат қандай қилиб Улуғ Петрни қутқаргани ҳақида ривоят» бўлди. Бу китобдан эсимни йўқотиб қўяй дедим. Смурийнинг аксари чарм жилдли китобчалар билан лиқ тўла сандиғи бўларди: бу дунёдаги энг ғаройиб кутубхона эди. Бунда Эккартгаузен Некрасов билан, Анна Радклиф — «Современник»нинг жилди билан ёнма-ён ётарди, сандиқда яна «Искра»нинг 1864 йилги сонлари, «Ўмид тоши» ва кичикроссия тилларидаги китобчалар бор эди.

Шу пайтдан бошлаб қўлимга нима тушса шуни ўқийдиган бўлдим; ўн ёшимда кундалиқ тутиб унга ҳаётдан ва китоблардан олган таассуротларимни ёзиб бордим. Бундан кейинги ҳаётим ранг-баранг ва мураккаб кечди: ошпазликдан яна чизмакашга қайтиб бордим, ундан кейин санамлар сотиб юрдим. Грязе-Царин темир йўлида қоровул бўлдим, новвойлик, нонфурушлик қилдим. Чалдиворларда яшашга тўғри келди. Бир неча марта Россия бўйлаб саёҳатга чиқдим. 1888 йилда Қозонда турган пайтимда биринчи марта студентлар билан танишдим, мустақил ўқиш тўғаракларида қатнашдим. 1890 йилда мен интеллигенция орасида ўз ўрнимни тополмай, саёҳатга кетдим. Нижнийдан Царицин-

гача келдим, ундан Дон ва Украина орқали Бессарабияга ўтдим, бу ердан Қримнинг жанубий соҳиллари бўйлаб Кубанга, Қора денгизга бордим. 1892 йилнинг октябрида Тифлисида яшадим, бу ерда «Кавказ» газетасида ўзимнинг биринчи очерким «Макар Чудрани» бостирдим. Бу ҳикоя учун кўп мақташди, шундан сўнг Нижнийга келиб Қозоннинг «Волжский вестник» газетаси учун кичик ҳикоялар ёзишга уриндим. Ҳикояларни жон деб қабул қилишар ва босиб чиқаришарди. «Русские ведомости»га «Емельян Пиляй» очеркимни юбордим. Буни ҳам қабул қилиб, босиб чиқаришди. Бу ўринда шунини ҳам айтиб ўтишим керакки, маҳаллий газеталарнинг «бошловчи» ёзувчиларнинг асарларини бу қадар осонлик билан босиб чиқариши кишини ҳайратга соларди, назаримда, буни ё жаноб муҳаррирларнинг ўта меҳрибонлиги, ё уларнинг бадиий диддан тамомила маҳрум эканликлари билан изоҳлаш мумкин.

1895 йилда «Русское богатство»да (6-китоб) менинг «Челкаш» номли ҳикоям эълон қилинди — ҳикояни «Русская мысль», билмадим, қайси бир китобида баҳолаб ўтган эди. Уша йили «Русская мысль»да «Хато» деб номланган очерким чиқди — янглишмасам бу очерк ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ. 1896 йилда «Новое слово»да «Қайғу» деб аталган очерким босилди, уни «Образование»нинг сентябрь китобида шарҳлаб ўтилган. Шу йилнинг ўзида «Новое слово»нинг март сониди «Коновалов» очерким чиқди.

Шу пайтгача ўзимни қаноатлантирадиган биронта ҳам асар ёзганим йўқ, шунинг учун асарларимни асраб ўтирмайман, ergo: юборолмайман. Билишимча, менинг ҳаётимда ажойиб ҳодисалар бўлмаган, боз устига мен бу сўзлар нималарни англатиши мумкинлигини яхши тасаввур қилмайман.

1897.

Қрим, Алупка, Хожи Мустафо қишлоғи.

«XX аср рус адабиёти», проф. С. А. Венгеров таҳрири остида Т. 1, «Мир» ўртоқлик нашриёти, М. 1914.

* * *

1868—69 йилларда 14 мартда Нижнийда бўёқчи Василий Васильевич Каширин оила-сида унинг қизи Варвара билан Пермь меш-чанларидан бўлган парда қоқувчи ва қоғоз қоқловчи уста Максим Савватиев Пешков-дан дунёга келдим. Ушандан бери бўёқчи-лик цехининг цехавойи унвонига доғ тушир-май фахр билан кўтариб юраман... Беш яшарлигимда отам — Астраханда, онам — Кунавине слободасида ўлди.

Онамнинг вафотидан сўнг бобом мени пойафзал дўконига берди: у пайтда онадан туғилиб тўққизга кирган эдим, бобом мени псалтир билан часослов ўқитиб саводли қил-ди. «Югурдаклик»дан қочиб чизмакашга шогирд тушдим, бу ердан ҳам қочиб санам-хонага кирдим, кейин кема ошпазига ёрдам-чилик қилдим, сўнг боғбонга шогирд туш-

дим. Ўн беш ёшимгача мана шундай машғулотлар билан шуғулландим. Бу орада номаълум адибларнинг «Гуак ёхуд Енгилмас садоқат», «Андрей Бесстрашный», «Японча», «Яшка Смертенский»га ўхшаган классик асарларни танлаб ўқиб бордим.

Кемада ошпазлик қилиб юрганимда менинг ўқимишли бўлишимда ошпаз Смурий қаттиқ таъсир ўтказди. У мени авлиёлар солномаларини, Эккартгаузенни, Гоголь, Глеб Успенский, Дюма-отани ва франк-масонларнинг жуда кўп китобларини ўқишга мажбур қиларди. Унгача китобларни, умуман босма қоғозларни, паспортни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, кўргани кўзим йўқ эди.

Ўн беш ёшимдан кейин ўзимда ўқишга тўхтатиб бўлмас бир иштиёқ сездим ва шу мақсадда хоҳиш бўлса текинга илм ўқитилди, деб ўйлаб Қозонга йўл олдим. Аммо бундай бўлиб чиқмади, натижада мен ойига уч сўмданга новвойхонага кирдим. Бу — мен қилиб кўрган ишларнинг энг оғири эди.

Қозонда «собиқ кишилар» билан яқинлашдим ва узоқ вақт бирга яшадим: «Коновалов» билан «Собиқ кишилар»га қара. Устьёда ишладим, ўтин арраладим, юк ташидим ва қўшиб қўяйлик, меҳрибон одамлар тиқиштирган турли-туман китобчаларни ўқидим. 1888 йилда ўзимни ўлдирмоқчи бўлдим. Бир қанча вақт касал ётдим, кимдир олма сотиш билан шуғулланиши ҳам керак эканки, ҳайтовур менга жон битди...

1892 йилда иккинчи марта нижегородлик адвокат А. И. Ланинга хат ташувчи бўлиб хизматга кирдим. Унинг менинг маъ-

лумотли бўлишимда кўрсатган таъсири бекиёс даражада улкан. У ниҳоятда чуқур билимга эга бўлган, камдан-кам топиладиган олижаноб одамлардан эди. Мен ҳаммадан кўпроқ унинг олдида қарздорман...

Нижнийда 93—94 йилда¹ В. Г. Короленко билан танишдим, у мени катта адабиётга олиб кирганидан миннатдорман. У менга кўп нарса қилди, кўп нарсани кўрсатди, кўп нарсага ўргатди.

Бу ҳақда ёзинг, албатта ёзинг: Горькийга ёзишни Короленко ўргатди, агар Горький Короленкодан етарлича ўрганолмаган бўлса, бунда Горькийнинг ўзи айбдор, деб ёзинг. Горькийнинг биринчи муаллими — ошпаз Смурий, иккинчиси — адвокат Ланин, учинчиси — «жамиятдан ташқари одам» Калюжний, тўртинчиси — Короленко, деб ёзинг.

Бошқа ёзгим йўқ. Бу улугвор одамларни эслаб кўнглим бузилиб кетди; ўзимни бошиб ололмаяман².

Бир қисми Горькийнинг ўзи томонидан, бошқа қисми унинг сўзларидан ёзиб олинган автобиография парчалар ҳолда Д. Городецкийнинг «Икки портрет» («Семья» журн. 1899. № 36) мақоласида босилган.

Гринвуд руҳимни жуда тетик қилди, юрагимга далда берди, сўнгра ундан кейин

¹ Бу ўринда Горький янглишган. У Короленко билан 1889 йилда танишган.

² Автобиографик лавҳаларни русчадан И. Ғафуров таржима қилди.

«Евгения Гранде» деган ҳақиқий «тўғри» китоб қўлимга кирди.

Гранде чол худди бобомга ўхшар эди, бироқ китобнинг кичкиналиги мени хафа қилди, унда ҳақиқатнинг кўплиги мени ажаблантирди. Менга яхши таниш бўлган ва турмушда кўп кўриб безор бўлганим бу ҳақиқатни китоб бутунлай бошқача, яъни бежаҳл, бегазаб ором билан кўрсатар эди. Гонкурнинг китобларидан бошқа ўқиган китобларимнинг ҳаммасида одамларни худди хўжайинларимга ўхшаб ғийбат қилиб ёмонлар эдилар ва кўпинча бу китобларни ўқиганда кўнгилда жиноятчига муҳаббат туғилса, яхши, эзгу одамлар гашингга тегар эди. Одам боласи жуда кўп ақл ва ҳаракат сарф қилиб тилагига етолмаганини кўрганда жонни ачир эди, чунки эзгу кишилар китобнинг биринчи бетидан охиригача унинг қаршисида қаққайган қозикдек қотиб тураверардилар, шу қадар устиворлар улар.

Чунки девор ҳар қанча мустаҳкам ва чиройли бўлса ҳам, бу девор орқасидаги олманинг мевасидан узмоқни хоҳлаб қолсанг, деворнинг чиройли ва мустаҳкамлигига қараб ўтирмайсан. Менга энг қимматли ва керакли нарса ана шу эзгуликнинг орқасида қаергадир яширилгандай туюлганди...

Гонкур, Гринвуд, Бальзакнинг китобларида на нобакор ёмонлар ва на сахий одамлар тасвир этилмай, ҳаётдаги ҳақиқий, оддий кишилар тасвирланган эди. Улар ўзлари томонидан айтилган ва қилинган нарсалар бошқача эмас, айнан шу тарзда айтилиши ва қилиниши керак деб ишонтирардилар.

Шундай қилиб, «тўғри ёзилган яхши» китобнинг қандай улуғ шодлик эканини англадим. Бироқ бу хил китобни қандай топиб бўлади? Бу тўғрида бичиқчи хотини менга ёрдам беролмасди...

Бахтсизликдан, бетобликдан, ҳасрат ва нолишдан ҳазар қилар, ёмон кўрар эдим; даҳшатли ҳодисаларни кўрганимда тўкилган қон, уруш ва жанжаллар, ҳатто бировнинг ҳақорат қилинганини ҳам кўрганимда, булар юрагимда бир нафрат қўзғатар эдилар; бу нафрат аллақандай совуқ телбаликка айланар, сўнгра худди бир йиртқичдек ўзимни ҳам муштлашар, аммо кейин ўзим хижолат тортиб, номус қилар эдим.

Баъзида бировга озор берган одамни кўрсам уни уриб эзиб ташлагим келар ва телбалардек муштлашиб кетар эдим, шундай жазавам тутар эдики, ожизликдан ва юракдаги аламлардан ҳосил бўлган бу телбалик ёдимга тушганда, ўзимдан номус қиламан, юрагим эзилади.

Жасадим бир, лекин маънавиётим икки эди. Бириси ифлослик ва палидликларни кўп кўриб, бирмунча чўчиб қолган турмушнинг даҳшатларини кўп кўриб, бутун турмушга ва барча инсонларга ишончсизлик билан шубҳаланиб қарар, барчага ва жумладан, ўзимга ҳам раҳм қилар ва лекин кучсиз ва нотавон эди. Менинг бу томоним одамлардан йироқда, монастирда ёки ўрмондаги темир йўлдаги қоровулхонада яшамоқни, китоблар билан ўз бошига танҳо фа-

қирликда яшамоқни истар, Эронни орзу қилар, шаҳарнинг йироқ бир бурчида кеча қоровули вазифасини тилар эдим. Одамлардан йироқда турмоқни, уларни камроқ кўрмоқни истар эдим.

Донишлар билан тўлган чин китобларнинг муқаддас руҳидан ғидо олган иккинчи томоним турмушдаги даҳшатларнинг яғмогар кучларини кўриб бу куч унинг бошини ҳам осонлик билан танидан жудо қилажагини сезиб, ифлос оёғи билан унинг қалбини ҳам босиб поймол қилажагини пайқаб, тиштирноғим билан ўзимни мудофаа қилар, тишларимни ғижирлатиб, муштумимни кўтариб, доим ҳар бир жанг ва ҳар бир олиш-тутишга тайёр бўлиб шайланиб турар эдим. Менинг бу иккинчи томоним бировни яхши кўрганда ҳам, ачинганда ҳам жон-дил билан яхши кўрар ва ачинар эди, французча романларда тасвир этилган ботир қаҳрамонлар сингари учинчи нидони эшитганда қилични қинидан чиқазиб, жанг майдонида ҳозир бўлар эди.

Нега мен бу разилликларни ҳикоя қиламан? Ҳурматли афандилар, буни билиб қўйинг, деб ҳикоя қиламан, чунки ҳали ҳам бу ҳодисалар бор, ҳали ҳам бу разилликлар битгани йўқ! Ўйлаб чиқарилган ваҳимали ҳикоялар сизга ёқади, чиройли қилиб либос кийгизилиб ҳикоя қилинган даҳшатли воқеалар сизга ёқади, хаёлий ваҳималар кўнглингизни ҳаяжонга солиб лаззат беради. Мен бўлсам, ҳақиқатан, даҳшатли фожиаларни, турмушда ҳар кун кўринадиган даҳ-

шатларни биламан ва қандай яшаганимизни, нималар билан машғул бўлганингизни ёдингизга солмоқ учун бу даҳшатларни ҳикоя қилиб, кўнглингизга ғашлик солишга, хафа қилишга ҳеч ким мункир келолмайдиган ҳаққим бор.

Ҳаммамиз разил ва ифлосликда яшаймиз, гап ана шунда!

Мен одамларни жуда севаман, ҳеч кимни ранжитмасам, ҳеч кимга озор бермасам дейман, бироқ бағри юмшоқ, кўнгилчан бўлмоқлик ярамайди ва безанган ёлғон, тоблама сўзлар билан даҳшатли ҳақиқатни яшириб бўлмайди. Ҳаётга боқайлик, ҳаётга! Қалбимиз ва зеҳнимизда одамгарчиликдан бўлган барча яхшиликларни шу ҳаёт сувига эритмоқ керак.

Хотинларга бўлган муносабат мени айниқса телбалантирар эди; романларни кўп ўқиб хотинларга турмушнинг энг яхши томони ва энг муҳим бир бўлаги деб қарашга одатланиб қолган эдим. Бувим, унинг Исонинг онаси Марьям ва доно Василиса тўғрисидаги ҳикоялари, бечора ва бахтсиз кирчи Наталья менинг далилим эдилар; тирикчиликнинг онаси бўлган хотинлар, шодлик ва хурсандчиликни кам кўрган, муҳаббатга ташна бўлган бу турмушни табассумлари ва қарашлари билан бежаган, уни ясатган ва мен билган бир неча минг хотинларнинг юзларидаги табассум, кўзларидаги меҳр менинг далилим эди.

Тургеневнинг китоблари хотинлар шаънига айтилган мадҳия эди; хотинлар тўғрисида билган яхшиликларимнинг барчасини

эсимдан чиқмаган Маликага бағишлар эдим; Гейне билан Тургенев бунинг учун айниқса кўп қимматбаҳо хазиналар бердилар.

Кечқурун ярмаркадан қайтиб келаётганимда Кремль девори ёнидаги тепа устига чиқиб Волга дарёсининг у томонида куннинг ботишини, осмон юзида оқиб бораётган ўт дарёларни ва ер юзидаги мен севган дарёнинг қизариб, кўкариб боришини томоша қилар эдим. Баъзида бундай чоғларда бутун ер юзи маҳбуслар билан тўлган катта бир қайиққа ўхшар эди; бу қайиқнинг башараси чўчқага ўхшайди ва кўзга кўринмаган бир кема уни ялқовлик билан қаёққадир судраб кетмоқда.

Бироқ, аксари ернинг улуглиги тўғрисида китоблардан ўқиб билган шаҳарларим, биздагидек эмас, бошқача тирикчилик қилган ўзга юртлар тўғрисида хаёл суриб кетар эдим. Ўзга мамлакатларнинг ёзувчилари ёзган китоблардан турмуш соф, мулойим, меҳрибон ва менинг теварагимда доим бир хилда имиллаб секин қайнаётган тирикликдан кўра осон ва машаққатсиз тасвир қилинарди. Бу ҳол кўнглимдаги ташвишни йўқотиб, мени тинчлантирар ва ўзга бир ҳаётнинг мумкинлиги тўғрисида ажиб орзулар уйғотарди.

1914 й.

«Малайликда», 385, 386, 570, 571, 573, 575-

бетлар.

* * *

Шундай қилиб, мен Қозон университети-га ўқигани боряпман, бундан камми кам.

Университет тўғрисида кўнглимга ғулғула солган киши Евреинов деган чиройли, кўзлари кишида хотинларнинг кўзидай меҳр уйғотадиган, суйкумли бир гимназист йигит бўлди. У мен турадиган ҳовлининг чердагида яшарди. Аксар вақт китоб ўқиб ўтирганимни кўриб, қизиқиб қолипти, биз танишдик, кўп ўтмай у: «Сизнинг билимга қобилиятингиз зўр», деб қулоғимга қуя бошлади.

У, отнинг ёлига ўхшаш узун сочларини чиройли қилиб силкитаркан:

— Сиз илмга хизмат қилиш учун туғилгансиз,— дерди.

Мен ўша вақтларда илмга жуда арзимас даражада хизмат қилиш ҳам мумкин эканлигини билмас эдим, Евреинов эса университетлар сизга ўхшаган истеъдодли йигитларга зор деб қўймас эди. Турган гап, Михаил Ломоносовнинг арвоғи безовта қилинди. Қозонда, дер эди Евреинов, бизникида турарсиз, кузи ва қиши билан гимназия курсини ўтиб, «баъзи бир» имтиҳонларни берасиз, университетда сизга давлат стипендияси берилади, беш йилдан сўнг «олим» бўлиб чиқасиз. Буларнинг ҳаммаси жуда жўн кўринар эди, чунки ўшанда Евреинов ўн тўққизга кирган оқ кўнгил бир йигит эди.

У имтиҳонларини бериб жўнаб кетди, бир-икки ҳафтадан сўнг мен ҳам унинг кетидан жўнадим.

Бувим мени кузатаркан, насиҳат қилди:

— Болам, унақа дилозор бўлма! Одамлардан доимо койиганинг койиган. Жуда кўрс бўлиб кетдинг! Феълинг бобонгникига

ўхшайди, бобонг шунақа бадмуомила эди, қариган чоғида не аҳволга тушди, шўрлик. Шунинг эсингда тутгин, дилозорлик худога эмас, шайтонга хуш келади! Хайр...

Бурушиб-тиришиб кетган кул ранг юзидан бир-икки томчигина кўз ёшини артаркан:

— Сен, дайди, узоқ юртларга кетиб қоласан, мен дийдорингни кўрмасдан ўлиб ҳам кетарман...— деди.

Сўнгги вақтларда мен меҳрибон кампирдан жуда узоқлашиб қолиб, у билан камданкам кўришардим, бироқ шу топда тўсатдан, менга шу қадар яқин бўлган кишини ҳеч учратолмаслигимни эслаб, юрак-бағрим эзилиб кетди.

Мен пароход думида тик қараб турибман, кампир пристань қирғоғида, бир қўли билан чўқинади, бошқа қўли билан эски рўмолининг учини ушлаб, юзини, одамларга нисбатан битмас-туганмас меҳр-муҳаббат-ла тўла қора кўзларини артади.

Мана, мен ярим тотор шаҳрида, бир қаватли бинонинг тор ҳужрасида тураман. Бу ҳовли тор ва кўримсизгина бир кўчанинг охирида, тепаликда якка-ёлғиз қаққайиб турибди. Бинонинг бир томони ёнғиндан қолган катта ялангликка қарар, ялангликда эса қалин ёввойи ўт-ўланлар ўсган, бу тиканакли ўт-ўланлар, бурган ва отқулоқлар орасидан, итузум остидан гишт иморатнинг харобалари паст-баланд бўлиб кўринади, харобалар остидаги кенг подвалларни дайди итлар уя қилиб олган, итлар шу ерда яшайди ва шу ерда ўлади. Бу подвал сира эсим-

дан чиқмайди, чунки у менинг университет-ларимдан бири эди...

...Мен фавқулодда саргузаштлар ва буюк ишлар ҳақида ҳаёл суришга ўргандим. Бошимга оғир кунлар тушганда бунинг менга катта фойдаси тегди, ҳаётимда бунақа кунлар кўп бўлгани учун мен ҳаёлот дарёсига ғарқ бўлдим. Мен бировдан ёрдам кутмас эдим, омадим юришиб кетар, деб умид ҳам қилмас эдим. Аммо иродам борган сари мустаҳкамланиб борар, турмуш шароитим оғирлашган сари ўзимни бақувватроқ ва ҳатто ақллироқ сезар эдим. Одамни одам қиладиган нарса — ўзи яшайдиган муҳитга кўрса-таётган қаршилиги эканлигини мен жуда барвақт тушундим.

Оч қолмаслик учун мен ҳар куни Волга бўйига, пристанга борардим, у ерда ўн-ўн беш тийин ишлаб олиш қийин эмас эди. У ерда ҳам моллар, ялангоёқлар, қаллоблар орасида ўзимни ловиллаётган чўққа суқилган бир парча темирдай ҳис қилар эдим — ҳар куни сон-саноқсиз ўткир таассуротлар билан тўлиб-тошар эдим. Утакетган очкўз одамлар, ҳайвон табиат одамлар кўз олдимда қуюндай пириллар, уларнинг ҳаётга ғазаблари, дунёдаги ҳамма нарсага душманлик кўзи билан қарашлари, ўзларига бепарволиклари менга ёқар эди. Бевосита бошимдан кечирганларим мени шу одамларга томон тортар, менда буларнинг кемирувчи муҳитига ғарқ бўлиш истагини уйғотар эди. Мен ўқиган Брет Гарт ва бошқа кўп «дуч»

романлар бу муҳитга менинг муҳаббатимни
орттирар эди.

1923 й.

«Менинг университетларим», 582, 583, 585, 586-
бетлар.

* * *

Ёшлигимда турмушдан шикоят қилганимни сира билмайман; мен яшаган муҳитдаги одамлар шикоят қилишни жуда яхши кўрар эдилар, лекин улар бир-бирларига ёрдам қилишни истамаганликларини ҳаспўслаш учун муғомбирлик билан шикоят қилаётганликларини пайқаб, мен уларга таассуб қилмасликка тиришдим. Шундан кейин мен тез орада ишонч ҳосил қилдимки, қаршилик кўрсатишга лаёқатсиз бўлган, ишлай билмаган, ёки ишлашни истамаган одамлар ва умуман, ўз яқин кишилари ҳисобига «енгил турмуш кечиришга» иштаҳаси карнай кишилар энг кўп шикоят қилар эканлар.

Турмушдан қўрқиш туйғусини мен яхши синаб кўрганман; эндиликда мен бундай қўрқувни — шабкўрлик деб атаيمان. Ўз асарларимда ҳикоя қилиб ўтганимдек, мен жуда оғир шароитда яшаб, ёшлигимдан бемаъни қаттиққўлликни ва одамларнинг менга душманлигини кўрдим, баъзи кишиларнинг оғир меҳнати, баъзиларнинг роҳат ва фароғатда ҳайвонлардай беғам ва беташвиш ҳаёт кечириши мени ажаблантирди; диндор одамлар ўзларини қанчалик «худога яқин» деб билсалар, уларга хизмат қилаёт-

ган одамлардан шунчалик узоқ эканини, ишчи — заҳматкашларга нисбатан шу қадар шафқатсиз эканини жуда эрта тушундим. Умуман, турмушдаги ҳар хил разолатни сиздан кўра кўпроқ кўрдим. Бундан ташқари, мен бу разолатнинг анча жирканч хилларини кўрдим, чунки сизнинг атрофингизда революциядан қўрққан ва ўз табиатидаги ёмонликни борица кўрсатишга ботинмаган мешчанин айланишиб юрибди; аммо мен ўзининг яшаётганлигига ва бу яхши, тинч турмушнинг абадий, барқарор эканлигига бутунлай ишонган мешчанликни кўрганман.

Уша пайтларда мен чет эл романларининг таржималарини ўқиган эдим, булар орасида Диккенс ва Бальзак каби жуда ажойиб ёзувчиларнинг китоблари, шунингдек, Энсворт, Бульвер — Литтон, Дюманинг тарихий романлари ҳам менинг қўлимга тушган эди. Бу китоблар кучли иродали, характер ва хусусиятлари ёрқин тасвирланган кишилар тўғрисида, хурсандчилиги ҳам, ташвишлари ҳам мен кўрган одамларникидан бошқача бўлган, катта нарсалар юзасидан бир-бирига душманлик қилаётган кишилар тўғрисида менга ҳикоя қилиб берар эдилар. Менинг теварагимдаги резги одамлар эса, қўшнисининг ўғли товуқнинг оёғига тош билан уриб майиб қилганлиги, ёки дераза ойнасини уриб синдирганлиги учун, сомса куйдириб юборилганлиги, карам шўрванинг гўшти ортиқча пишиб кетганлиги, сут ачиб қолганлиги учун бир-бирлари билан уришар, очкўзлик, ҳасад қилишар, аччиқлашиб олишар ва судлашар эдилар. Булар, дўкондор-

нинг бир қадок қанд устига, газламафурушнинг эса, бир газ чит устига тагин бир тийин қўйганлиги тўғрисида соатларча нолишарди. Қўшниларининг бошига тушган кичкина бир кулфат уларни чиндан қувонтирар ва сиртдан ясама ачиниш билдириб, суюнганликларини яширар эдилар. Бир тийин мешчанлар кўзига қуёш бўлиб кўринганини ва шу бир тийин одамлар орасида бачкана ва қабих душманлик ўтини ёққанини ўз кўзим билан кўрганман. Хурмачалар, самоварлар, сабзи-пиёзлар, товуқлар, чўзма-чалпақлар, тоат-ибодатлар, мавлудлар, кўмиш маросимлари, бурнидан чиққунча тўйиб ейиш ва тўнғиздай то қусгунча ичкилик қилишлар — менинг атрофимда яшаётган одамлар турмушининг мазмуни ана шундан иборат эди; мен шундай одамлар ичида ҳаёт кечира бошлаганман. Бу жирканч ҳаёт гоҳ мудроқ бостирад, зериктирад, гоҳ ўзимни тетик тутиш учун шўхлик қилиш орзусини қўзғар эди...

Шундай ўртоқлар, турмушдаги разиллик ва золимликдан қўрқиш ҳолатини мен яхши синаганман, ўзимни ўлдириш даражасигача бориб етганман ва кейинчалик кўп йиллар давомида бу аҳмоқона ҳаракатимни эслаб хижолат бўлар ва бу ишимдан нафратланар эдим.

Одамларнинг нодон бўлганлари даражасида ёвуз эмасликларини, мени улар ва турмуш қўрқитмаганини, балки ижтимоий ва бошқа ҳар томонлама чаласаводлилигим, турмушда уқувсиз ва заиф бўлганлигим, нажотсизлигим туфайли қўрқоқ бўлиб қол-

ганлигимни англаганимдан кейин мен ҳалиги қўрқувдан халос бўлдим...

Ёзишга қандай ўрганганим тўғрисидаги саволга жавоб бераман.

Мен бевосита ҳам турмушдан, ҳам китобдан таъсирландим. Турмушдан олган таассуротларни хоммол билан, китобдан олган таассуротларни ярим фабрикат билан қиёс қилиш мумкин, аниқроқ бўлсин учун, қўпол қилиб айтганда, биринчи ҳолатда менинг кўз олдимда қорамол турган бўлса, иккинчиси ундан шилиниб олинган ва яхши ишланган чармдай бир нарса эди. Мен жуда кўп жиҳатдан чет эл адабиётидан, айниқса, француз адабиётидан миннатдорман.

Менинг бобом золим ва зиқна эди, лекин мен Бальзакнинг «Евгения Гранде» романини ўқиб чиққанимдан кейин бобомни яхши билиб, тушуниб олдим. Евгениянинг отаси чол Гранде ҳам зиқна, золим ва умуман, менинг бобомга ўхшаш эди, лекин у менинг бобомдан кўра аҳмоқроқ бўлиб, у каби қизиқ эмас эди. Француз билан чоғиштиришда мен ёқтирмаган рус чол — бобом анча устун келар эди. Бу ҳол менинг ўз бобомга бўлган муносабатимни ўзгартира олмади, лекин бу менинг учун катта кашфиёт эди: *китоб, инсонда мен кўрмаган, билмаган нарсаларимни менга исбот қилиб бериш қобилиятига эга эди.*

Жорж Эллиотнинг «Мидльмарч» деган зерикарли китоби, Ауэрбах, Шпильгагеннинг китоблари инглиз ва немис провинцияларидаги одамлар Нижний-Новгороднинг

Звездинский кўчасида яшовчиларга нисбатан бутунлай бошқача ҳаёт кечиришларини, уларнинг ҳаёти биздагидан бир оз яхшироқ эканлигини менга кўрсатиб берди. Улар ҳам шу ҳақда, ўз инглиз ва немис чақалари тўғрисида, худодан кўрқиш ва унга меҳр қўйиш зарурлиги тўғрисида гапирадилар, бироқ улар ҳам менинг кўчамда яшовчи одамлардай бир-бирларини ёмон кўрадилар. Баъзи жиҳатлардан теварак-атрофдаги кўпчиликка ўхшамаган, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган одамларни айниқса ёмон кўрадилар. Мен ажнабийлар билан руслар ўртасида ўхшашлик излаган эмас эдим, йўқ, мен орадаги фарқларни ахтарган эдим, лекин ўхшашлик топдим.

Бобомнинг шериклари қашшоқлашган савдогар Иван Шчуров, Яков Котельниковлар Теккерейнинг «Турмуш икир-чикирлари бозори» деган машҳур романидаги одамлар ўйлаган нарсалар тўғрисида ўйлар ва улардай муҳокама юритар эдилар. Мен псалтерия (ҳафтияк)да саводимни чиқардим ва бу китобни жуда севар эдим, у жуда соз, мусиқий тил билан ёзилган. Яков Котельников, менинг бобом ва умуман, чоллар бир-бирларига ўз болаларидан шикоят қилганларида мен подшоҳ Давиднинг ўз ўғли, исёнчи Авессаломдан худога шикоят қилганини хотирлардим ва чолларнинг: умуман, одамлар, айниқса, ёшлар борган сари ёмонлашиб кетаётирлар, аҳмоқлашиб, ялқовлашиб, итоатсизлашиб, худодан қўрқмас бўлиб бораётирлар, деб бир-бирларига арз-ҳол айтишлари менга ноҳақдай бўлиб кўринарди. Диккенс-

нинг мунофиқ қаҳрамонлари ҳам худди шундай дердилар.

Сектант қироатхонлари билан поплар орасидаги жанжалларга диққат билан қулоқ солиб, мен ҳар икковларининг ҳам, бошқа мамлакатлардаги руҳонийлар ҳам сўзни одамзодга нўхта қилиб олганликларини ва руҳонийларга жуда ўхшаш ёзувчилар ҳам борлигини пайқадим. Мен бу ўхшашликда, қизиқарли бўлса-да, лекин аллақандай шубҳали бир нарса борлигини тез сездим.

Менинг ўқишларимда, албатта, ҳеч қандай система ва изчиллик йўқ эди, тасодифан қўлимга тушган нарсаларни ўқийверар эдим. Хўжайинимнинг укаси Виктор Сергеевич Ксавье де Монтепен, Габорио, Законнэ, Бувье сингари француз ёзувчиларининг «бемаза» романларини ўқишни севар, бу авторларнинг китобларини ўқиғач, «нигилист революционерлар»ни кулгили ва душман қилиб тасвирлаган рус китобларига дуч келган эди. Мен ҳам Вс. Крестовскийнинг «Панургов подаси», Стебницкий — Лесковнинг «Ҳеч қаёққа» ва «Пичоқбозлик», Клюшниковнинг «Сарроф», Писемскийнинг «Лойқатилган денгиз» деган китобларини ўқиб чиқдим. Мен яшаб турган муҳитдаги одамларга деярли сира ўхшамайдиган кишилар ҳақида, айниқса, мени бирга «ўйнаб келишга» чақирган маҳбусга ўхшаган кишилар тўғрисидаги китобларни ўқишга қизиқар эдим. Бу одамларнинг «революционлиги» нимадан иборат эканлигига, албатта, мен тушунмас эдим, бу эса авторларнинг айби бўлиб, улар

«революционерларни» бир хил қора бўёқда тасвирлар эдилар.

Помяловскийнинг «Молотов» ва «Мешчанлар бахти» деган ҳикоялари тасодифан қўлимга тушиб қолди. Помяловский мешчанлар ҳаётидаги «уқубатли қашшоқлик» ни, мешчанликнинг қашшоқ бахтини кўрсатгандан кейин, мен қовоғи солиқ «нигилистлар»нинг тўқис-туғал Молотовга қараганда яхшироқ эканини, унчалик аниқ бўлмасида, ҳис қилдим. Помяловскийдан кейин орадан кўп ўтмай, мен Зарубиннинг «Рус турмушининг қоронғи ва ёруғ томонлари» деган жуда зерикарли китобини ўқиб чиқдим. Ундан мен рус турмушининг ёрқин томонларини тополмадим, лекин қоронғи томонларини билдим ва улардан нафратландим.

Мен ёмон китобларни беҳисоб кўп ўқидим, лекин улар ҳам мен учун фойдали бўлиб чиқди. Турмушдаги ёмонликни ҳам яхшилиқни билгандай аниқ ва пухта билиш керак. Тажриба қанчалик ранг-баранг бўлса, у кишини шунча юқори кўтаради, тушунча шунча кенгаяди...

«Улкан» рус адабиётини — Гоголь, Толстой, Тургенев, Гончаров, Достоевский, Лесковни мен анча кейин ўқиб чиқдим. Лесков тилни ажойиб равишда билиши ва тил бойлиги билан менга, шубҳасиз, таъсир этди. Лесков, умуман, жуда яхши ёзувчи ва рус турмушини чуқур билади, лекин ҳалигача адабиётимиздаги хизматига яраша тақдирланмаган ёзувчидир. А. П. Чехов ҳам жуда кўп жиҳатдан ундан миннатдор эканини гапирар эди...

Мен кўрган, бошимдан кечирган, эшитган нарсаларим ичида одамларга айтиб бериш лозим ва ҳатто зарур бўлган бир талай нарсалар борлигини йигирма ёшларимда тушуна бошладим. Мен билган ва ҳис қилган нарсаларим, баъзи жиҳатлардан бошқаларникига қараганда ўзгача бўлиб кўринди; бу эса мени ташвишлантирар; безовта қилар ва кўп гапиришга ундар эди. Ҳатто Тургеневдек сўз усталарининг китобларини ўқиб, мен баъзан, масалан, «Овчи мактублари»нинг қаҳрамонлари ҳақида Тургенев тасвирлаганидан бошқача қилиб ҳикоя қилишим мумкин-ку, деб ўйлар эдим. Ўша йилларда мен ажойиб ҳикоячи бўлиб қолган эдим, булkachилар, «ялангоёқлар», дурадгорлар, темир йўл ишчилари, «муқаддас жойларга борувчи дарвишлар» ва умуман, мен яшаган муҳитдаги ҳамма одамлар ҳикояларимни диққат билан тинглар эдилар. Ўқиган китобларим тўғрисида ҳикоя қилиб туриб, мен нотўғри гапираётганимни, ўқиганларимни бузиб, уларга ўз тажрибамдан бирон нарса қўшиб гапираётганимни кўпинча билиб қолар эдим. Бунинг сабаби шундаки, менинг дилимда турмуш фактлари билан адабиёт яхлит бир бутун бўлиб қўшилиб кетар эди. Китоб ҳам одам каби турмуш ҳодисасидир, у ҳамон одам каби гапирадиган жонли нарсадир, одамзод томонидан яратилган ва яратилаётган буюмлардан кам бўлмаган «буюм»дир.

Зиёлилар менинг ҳикояларимни эшитар ва:

— Ёзиб кўринг! Ёзишга уннанг,— деб маслаҳат берар эдилар.

Ўш вақтда мен ўзимни худди маст кишидай сезардим, мени қийнаган ва қувонтирган нарсаларни гапириб, «хумордан чиқиш учун» гапдонлик тутқаноғи тутгандай, ичимдан сўз тўполон билан отилиб чиқмоқчи бўлгандай бир ҳолатни кечирар эдим, «ўзимни енгиллатиш» учун ҳикоя қилишни истардим. Гоҳо шундай азоб-уқубатли пайтлар бўлардики, худди тутқаноқли одамдай, менинг «томоғимга юмалоқ бир нарса» тикилиб қолар ва мен: ойначи Анатолий, менинг дўстим, жуда талантили йигит, агар унга ёрдам берилмаса, ҳалок бўлади; фоҳиша Тереза инсон эканлигини, унинг фоҳишалиги адолатсизлик эканини, ундан фойдаланувчи студентлар эса буни сезмаётирлар, шунингдек, улар қашшоқ кампир Матица ёш, ўқимишли доя хотин Яковлевадан кўра ақллироқ эканини кўрмаётирлар, деб қичқиргим келар эди.

Мен, ҳатто яқин дўстим, студент Гурий Плетнёвдан яшириниб, Тереза, Анатолий тўғрисида; кўкламда қор ифлос сувга айланиб кўчадан булкачилар ишлайдиган подвалга оқиб тушиш учун эринмаётганлиги тўғрисида; Волга гўзал дарё экани, булкачи Кузин Иуда — хоин экани, турмуш эса, ёппасига ифлослик ва руҳни эзувчи қайғу-ҳасрат экани тўғрисида шеърлар ёзардим.

Меңга шеър ёзиш осон эди, лекин уларнинг ёмон шеърлигини билдим ва уқувсизлигим, истеъдодсизлигим учун ўзимни қойдим. Мен Пушкин, Лермонтов, Некрасовни,

Курочкиннинг Беранжедан қилган таржималарини ўқидим ва ўзимни бу шоирлардан ҳеч қайсисига сира ўхшамаслигимни жуда яхши билиб олдим. Проза ёзишга журъд этмадим, у шеърлардан кўра қийинроққа ўхшаб кўринди. Проза жуда нозик нуқталарни кўришни, бошқалар кўрмаган нарсаларни ўткир кўз билан кўриш ва пайқаш қобилиятини, сўзларни одатдан ташқари пухта, маҳкам қилиб жойлаштиришни талаб қилар эди. Лекин барибир ўзимни прозада ҳам синаб кўришга жазм қилдим, бироқ оддий прозага кучим етмайди деб, «ритмик» проза стилини танлаб олдим. Оддий ёзишга уриниш тўғридан-тўғри кўнгилсиз ва кулгили натижаларга олиб борди. Мен ритмик проза билан «Кекса дуб қўшиғи» деган каттакон «поэма» ёздим. Янглишмасам «Знание» деган илмий журналда босилган эволюция назарияси ҳақида баҳс этувчи «Ҳаёт гирдоби» деган мақола юзасидан бўлган ўз мулоҳазаларимни баён қилган бу ёғоч «буюм» («поэма»)ни В. Г. Короленко ўнта сўз билан то тубигача тилка-порасини чиқариб юборди.

Асаримдан «Мен муроса қилмаслик учун дунёга келдим» деган бир жумлагина хотиримда қолган ва ҳақиқатан ҳам эволюция назарияси билан сира муроса қилмаган бўлсам керак.

Лекин Короленко «ритмик» прозага бўлган қизиқиш касалидан мени тузатган эмас экан. Орадан беш йил ўтгач, у менинг «Архип бобо» деган ҳикоямни мақтаб, ҳикояга «аллақандай шеърга ўхшаш нарсанинг» бе-

корга аралаштирганимни айтди. Аввал мен унга ишонмадим, лекин уйда ҳикояни кўриб чиқиб, чўлдаги жала тасвиридан иборат бутун бошли бир саҳифа худди ўша лаънати «ритмик» проза билан ёзилганига ишониб, хафа бўлдим. Бу иллат ҳикояларимга яширинча ва ножўя илашиб, узоқ вақтгача мени таъқиб этиб юрди. Мен ҳикояларимни аллақандай оҳангдор жумлалар билан бошладим, масалан: «Ой ёғдилари наъматак шохлари ва чангал дарахтнинг ўрашма бутоқлари орасидан ўтди» каби, кейинчалик, матбуотда «ой ёғдуларини» «ой ёғдидай» ўқилганини кўриб уялиб кетдим, «ўтди» сўзи ўринсиз ёзилган сўз эди. Иккинчи бир ҳикоямда, «извозчи чўнтаги зийидан халтача излади» жумласи бор, бу ўринда, «з-и» товушларининг қаторма-қатор келиши уқубатли қашшоқ ҳаётга у қадар мувофиқ эмас эди. Умуман, мен «чиройли» қилиб ёзишга ҳаракат қилар эдим.

«Маст киши фонарь устунига суяниб ўз соясига илжайиб қарар эди, сояси қимирлаб турарди», ҳолбуки менинг сўзларимга қараганда кечаси жимжит ойдин эди, бундай кечаларда эса фонарлар ёқилмас эди, агар шамол бўлмаса ва фонарь липилламай ёнаётган бўлса, соя қимирлаб туролмас эди. Бундай «хатолар» ва «янглишлар» ҳар бир ҳикоямда деярли учраб турар эди. Бундан қаттиқ хижолат бўлар эдим.

Мен: «Денгиз кулар эди», деб ёздим ва узоқ вақтгача бу жумлани яхши деб юрдим. Гўзаллик орқасидан қувиб, тасвирнинг аниқ бўлишини унутиб, хато қилиб қўяр эдим,

воқеа содир бўлган ўриндаги буюмларни жой-жойига қўймас эдим, одамларни нотўғри ёритар эдим.

Л. Н. Толстой: «Йигирма олти эркак ва бир қиз» деган ҳикоям тўғрисида гапириб: «Сизнинг печингиз жойига тушган эмас», деб дакки берган эди. Маълум бўлдики, булка печкасининг олови мен тасвирлагандай ишчиларга ёруғ сочолмас экан. А. П. Чехов «Фома Гордеев»даги Мединская тўғрисида шуларни айтди:

«Азизим, ахир унинг қулоғи учта-ку, қаранг, бири — энгагида турибди!» Бу гап тўғри эди, хотин тушкурни ёруқча нисбатан ноқулай жойга ўтқазиб қўйибман.

Майда бўлиб кўринган бундай хатолар катта аҳамиятга эгадир, чунки бундай хатолар санъат ҳақиқатини бузади. Умуман, аниқ сўзларни топиш ва уларни кам сўз билан кўп маъно англатадиган қилиб жойлаштириш ғоятда қийин, «чунки сўзлар сиқик, фикрлари батафсил — кенг бўлиши керак», яъни сўзлардан жонли картина яратилиши, улар образнинг асосий белгисини лўнда қилиб кўрсатиши, тасвирланадиган кишининг ҳаракати, сўзининг оқими ва оҳангини китобхон хотирасида дарҳол нақшлаб қўйиши керак. Одамлар ва буюмларни сўз билан «чаплаб ташлаш» — бошқа гап, уларни «пластик», жонли қилиб тасвирлаш — бошқа гап; Толстойнинг «Уруш ва яраш» романи қаҳрамонларини кўп вақтда одам қўл билан ушлагиси келганидай, ҳар қандай тасвирда ҳам тасвирланган нарсаларни одам ушлаб кўргиси келсин...

Мен мақоллардан, бошқача қилиб айтганда, ҳикматли сўзлар билан фикрлаш усулидан жуда кўп нарсa ўргандим. Шундай бир ҳодисани сира унутмайман: менинг дўстим ҳазилкаш қоровул Яков Солдатов кўча супуриб турар эди. Супурги янги ва ҳўлланмаган эди, Яков менга қараб, хушчақчақ кўзини қисиб деди:

«Хўп соз супургими, ахлатни жуда тоза супурмайди, мен тозалаганим билан қўшниларникидан келаверади».

Менга ҳамма нарсa аён бўлди: қоровул тўғри гапирган эди. Башарти қўни-қўшнилари ўз участкаларини супурганлари тақдирда ҳам шамол ахлатни бошқа кўчалардан учуриб келади, агарда шаҳарнинг ҳамма кўчалари тозаланса ҳам, тўзон даладан, дала йўлларида, бошқа шаҳарлардан учиб келади, Ҳар ким ўз уйи атрофини тозалаши, албатта, зарур, лекин бутун кўча, бутун шаҳар, ҳамма ерлар тозалаб турилса, бир уйнинг олди супурилганда яна тозароқ бўлади.

Мақолни ана шундай кенгайтиб изоҳлаб бериш мумкин. Мақолнинг қандай яратилишига доир мана бир мисол: Нижний-Новгородда вабо тарқалди ва аллақандай бир мешчан докторларнинг касалларни ўлдираётганлари тўғрисида гап тарқата бошлади. Губернатор Баранов уни қамоққа олишга ва вабо барагига санитар қилиб ишга жўнатишга буйруқ берди. Мешчанин бир қанча вақт у ерда ишлаб, бунинг учун губернатордан гўёки миннатдор эканлигини билдирди. Баранов эса унга:

«Ҳақиқатга мукканг билан шўнғисанг, ёлғон гапирмайсан!» — деди.

Баранов қўпол, лекин ақлли киши эди, менинг фикримча, унинг шундай сўзларни айтган бўлиши мумкин. Майли, ахир бу гапни ким айтган бўлса-да, барибир эмасми?

Мана бундай жонли фикрлар устида мен бош қотиришга ва ёзишга ўргандим. Қороллар, адвокатлар, «собиқ» ва ҳар хил бошқа одамларнинг бошқача сўзлар либосига ўралган бундай фикрларини китоблардан топдим. Шундай қилиб, турмуш ва адабиёт фактлари ўзаро бир-бирини тўлдиради эди.

1928 й.

«Ёзишга қандай ўргандим» мақоласидан.

Москва

Бизнинг Горький

Уртоқ Максим Горькийга

Ўзбекистон шўро ёзувчилари жаҳон пролетар инқилобининг улуғ адиби, пролетар инқилобчиси, социализм қурилишининг жонбози, янги империализм урушлари ва СССР га қарши қуролли ҳаракатнинг энг ашаддий душмани, большевистик публицист, шўро адабиёти кадрларининг чарчамас, толмас улуғ устози Максим Горькийга унинг адабий ижодий фаолиятининг 40 йиллиги кунда большевистик саломини юборади.

Максим Горькийнинг юбилеи — ғолибона социализм қурилишининг юбилеи, башарият дунёсининг энг паст ўринларидан кишилик маданиятининг энг олий поғонасига кўтарилишининг ибрат байроғи юбилеи, кишиликнинг ҳақиқий озодлиги учун қаҳрамонларча олиб борилган шарафли курашнинг юбилейидир.

Биз Максим Горькийнинг юбилейини бутун капитализм дунёсининг оғир ва ҳалокатли бўрон ўргимчагига илинган ва ўзининг сўнгги ўлим талвасасида кишилик дунёсини яна ваҳшат кушхоналарига ҳайдамоқ бўлиб турган ва бутун мустамлака эзилганлари кўкракларидан бутун дунё инқилобининг бўрон хатарчилари, сўнгги ва баҳодирона ен-

гиш ишончи билан туғилган садолари кўкка кўтарилаётган, СССР бутун дунёни ташвишга солиб социализмга кирган даврининг, ғалабалари бутун дунёга ғулғула солган, хафакаш, харсанг тош бўлиб келган меҳнатнинг, шараф, бахт, қаҳрамонлик ишига айлангани ва айланаётгани вақтида байрам қиламиз.

Максим Горький адабиёт майдонига кирганидан тортиб то ҳозирги кунга қадар Русия ва бутун дунё ишчилар ҳаракатининг инқилобий курашига узвий ва фаол равишда иштирок этиб келган, шу буюк синфнинг курашида камолга етган, курашган, ташкилотчи ва ўзгартувчи санъаткордир. Унинг асарлари: ишчилар синфининг капитални итқитишга қарши бўлган курашда машъаллик, большевизмнинг штурмчи юришларида кучли қурол ролини ўйнаган шоҳ асарлардир. У бизга, шўро адабиёти кадрларига, буюк пролетар синфнинг ғоявий устунлиги учун қандай курашмоқлик, душманни қандай пачоқламоқ, ҳаётни қандай ўзгартмоқ ва уни қандай усуллар билан ўрганмоқ кераклигини ўргатади.

Максим Горькийнинг асарлари шўро адабиётининг Магнитстройини яратиш, у учун ўрганишнинг буюк чақириғидир.

Яшасин бутун дунёда большевизмнинг ғалабаси!

Яшасин ҳормас-толмас курашчан большевик бизнинг Горький!

Ўзбекистон шўро ёзувчилари ташкилот комитети. («Ўзбекистон шўро адабиёти», 1932 йил, № 4, 5-бет).

Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзидан

Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзи барча Ўзбекистон ёзувчиларига ва меҳнаткашларига буюк ёзувчимиз Максим Горькийнинг вафотини катта қайғу ва алам билан билдиради.

Адиб — инқилобчи Максим Горький бутун ҳаётини пролетарлар ва барча эзилган халқларнинг озодлик курашига бағишлади, истибдод, эксплуатация ва бутун эрксизликка қарши курашда меҳнаткаш халқни тарбиялашда катта роль ўйнади.

Максим Горький бутун эски дунё ифлосликларини зўр қаҳр-ғазаб билан тагигача фош этди, яъни меҳнат элининг бахти ва саодатини кўзлаган социалистик дунёни тартибга солиш, бу янги дунёни қуриш йўлида бутун кучини сарф қилиб курашди, кўп-кўп ишларнинг ташаббусчиси бўлиб, ҳар доим олдимизга янгидан-янги вазифаларни қўйди, социалистик жамият қурувчи халқнинг активлигини қизитди.

Максим Горький совет адабиётининг юксалиш йўлида зўр хизматлар кўрсатди. Совет адабиёти ўзининг ҳозирги юксак дара-

жаси билан кўп жиҳатдан Максим Горькийдан миннатдордир.

Буюк адиб ва инқилобчи орамиздан кетди; бироқ тетик, чарчамас, ташаббусчи ва зўр устознинг образи ва унинг қолдирган мероси қалбимизда, онгимизда асрларча яшайди.

Ўзбекистон Совет Ёзувчилар союзи.
(«Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 20 июнь.)

Буюк устознинг унутилмас хотираси

Пролетар адабиётининг отаси, совет адабиётининг устози, жаҳон классик адабиётининг гули бўлган Алексей Максимович Горькийнинг туғилган кунига 70 йил тўлганини бутун Советлар Союзининг гражданлари қаторида бутун дунё меҳнаткашлари ва прогрессив инсоният байрам қилди.

Совет ёзувчиси, СССР Олий Советининг депутаты, нишондор ўртоқ Алексей Толстой буюк Горькийнинг дафн маросимида сўзлаган нутқининг бир ерида «буюк одамларнинг ўлими эмас, уларнинг туғилишлари нишонлашга сазовордир», деган эди.

Бу буюк сўзни шархлаб шундай дейиш керакки, «Улуғ Горькийнинг туғилиш куни инсоният тарихида катта бир ҳодиса бўлганидай, унинг ҳаётдаги ҳар бир соат, ҳар бир минут, ҳар бир секунд дунё халқи учун катта ибрат, келажак насл учун катта дарсдир».

Шунинг учун кенг социалистик Ватанимизнинг бутун халқи буюк устознинг туғилишига 70 йил тўлиши байрамини унинг ҳаётини ўрганиш билан эсламоқда.

Мен ҳам бу буюк устоз тўғрисидаги ўз

хотираларимни, ундан менга қолган унутилмас таассуротни ёзиб, ўқувчилар билан ўртоқлашмоқчи бўлдим.

Мен буюк устознинг номини эшитганимдан бери, уни зиёрат қилиш орзусида эдим. 1932 йил октябрь охирларида СССР Совет Ёзувчилари союзи ташкилот бюросининг биринчи пленумига қатнашиш учун Москвага борган бўлсам ҳам, бу тилак борлиққа чиқмади — буюк устоз Москвада йўқ экан. Ниҳоят, 1934 йил август ойида менинг бу орзум вужудга чиқди.

...Советлар уйининг катта зали делегатлар билан, меҳмонлар билан тўлган, сахнани тўлдириб президиум аъзолари ўтирмоқда эдилар. Узун бўйли улуг устознинг буюк боши, ҳаммадан орқада — бир бурчакда ўтиргани менга ҳам кўринмоқда эди. Мен икки кўзимни Ленин қаторида революция юкини кўтариб келган у елкадан, пролетариат ҳокимияти, социалистик революция, инсоният саодати йўлида ўйлаб ва ишлаб пишган у буюк бошдан сира узмас эдим...

Лекин бу лаззатни узоқ вақт татиб ўтириш менга муяссар бўлмади: президиумдагилар бири орқасидан бири буюк устознинг боши устига келиб ниманидир ундан сўрайдилар, бири устоз билан гапиришиб турганда, бошқалари навбат кутиб тикка турадилар...

Шу вақтда нима учундир устоз ўрнидан турди, мен ҳам ўрнимдан туриб тезлик билан зинадан тушиб, устоз тушадиган зина олди-га келиб, овлоқ бир жойда турдим. Бундан

мақсадим, агар устоз президиум орқасидаги дам олиш хонага ўтмоқчи бўлиб зинадан тушса, у билан кўришмоқ ва уни яқиндан юзма-юз кўрмоқ шарафига етишмоқ эди. Тахминим тўғри чиқди, устоз ўзини чулғаб олган одамларнинг ҳар бирини бирор сўз билан юпатиб хурсанд қилиб келиб, ниҳоят зинадан туша бошлади.

Мен ўзимни тамом йўқотдим ҳам ҳаддан ортиқ лаззатли, ҳам одатдан ташқари муҳаббатли бирон буюк ҳодисага беҳосдан дуч келган одамдай аъзойи баданим титраб кетиб, турган жойимда йиқилаёздим.

Лекин менга тикилган у нурли, ўтли, шунинг билан бирга ҳалим бўлган кўзлар мени сақлаб қолди. Мен гипнотизм таъсирида қолган кишидай ундан бошқа ҳар бир нарсани унутиб, тик қотиб қолдим. У зинадан тушиб бўлган вақтда, европача одоб ва назокат қоидаларидан бўлган буюк одамлар билан биринчи кўришишда бошқа бирон одам тақдим қилиниши кераклигини ҳам унутдим ва зарранинг офтобга ўзини ўзи кўрсатганидай мен ҳам ўзимни ўзим у инсоният офтобига тақдим қилдим.

Буюк устоз эски бирон таниши билан кўришаётгандай жуда меҳрибонлик билан менга узун қўлини узатди ва қўлимни катта шафқат билан қисиб ҳол сўрашди. Менинг оқара бошлаган соқолимга қараб бўлса керак, соғлиғимни, куч-қувватим қандай эканини сўради ва «яна кўришамиз», деб менидан ажралиб ўтди.

Бу СССР Совет Ёзувчилари союзининг биринчи қурултойи мажлисида менинг буюк

устоз билан биринчи кўришишим — умрлик тилагимга етишишим эди. Бундан кейин қурултой кунларида ҳар кун устоз билан кўришиш менга насиб бўлди.

Буюк устоз адабиёт тарихида айрим бир китоб бўлишга сазовор бўлган доклади ва охириг сўзидан бошқа 17 августдан биринчи сентябргача — 16 кун чўзилган қурултойнинг ҳамма ишига шахсан амалий суратда қатнашди. Ўзининг хасталиги, йўталлиги ва кексалигига ҳам, ҳавонинг кўп вақт бузилиб турганига ҳам қарамай, у бирон кун ҳам мажлисдан қолмади.

Мен ўша қурултой муносабати билан буюк устознинг ўз боғида ўзи томонидан бўлган зиёфатга қатнашиш шарафи билан ҳам мушаррафландим. Бу зиёфатга президиум аъзолари ва бошқа делегатлардан, танланган одамлар чақирилган эди. Зиёфат кечки соат саккизда бошланадиган бўлса ҳам, буюк устозни яқиндан кўпроқ кўриш ва унинг хусусий турмуши билан имкон борича танишиш мақсади билан бўлса керак, меҳмонлар соат тўртдан бошлаб боғда тўплана бердилар.

Барвақт борганларнинг бири мен эдим. Биз устоз билан кўришгандан кейин боққа ёйилдик. Боғ устознинг турмушига мос келадиган, унинг гўзал таъбига ярашадиган даражада чиройли эди. Боғнинг очиқ ерлари ҳар турли рангдаги гуллар билан безалган, гулзорлар ва иморат теварагини узун бўйли дарахтли кенг ўрмонлар ўраб олган эди. Бир томондаги ўрмон орасидан ўтадиган, остидан лабигача кўм-кўк кўкатлар билан

қопланган чуқур сой ва боғнинг бир томонидан оқиб турган дарёча унинг гўзаллигига гўзаллик қўшган эди.

Соат бешларда меҳмонларнинг ҳаммаси тўпланди. Буюк устознинг ўзи ҳам боққа чиқиб, меҳмонлар билан чақчақлашиб юриб, уларнинг завқларига завқ қўшди. Бир оз кезишгандан кейин иш билан ўрганган устоз зиёфат вақтигача қолган бир неча соатни бекор ўтказишни хоҳламади. «Айвонга тўпланинглар, суҳбатлашамиз»,— деди.

Ҳаммалари айвонга йиғилишди. Устоз у суҳбатда бутун совет халқининг интернационал санъати масаласини орага ташлади. У шу мазмунда гапирди: «Кундан-кун ўса бораётган совет халқининг шаклан миллий, мазмунан социалистик бўлган санъатини яна ҳам ўстириш, яна ҳам интернационаллаштириш учун Москвада бутун совет халқига тегишли бўлган бир театр биноси қуриш керак, ҳар вақт бу бинода ҳар бир союздош республиканинг санъат арбоблари келиб ўз санъатларини кўрсатсинлар. Улар бу муносабат билан рус совет санъати тажрибасидан яна ҳам кўпроқ фойдаланадилар. Рус совет санъати ҳам ўз навбатида миллий санъатлар тажрибаларидан фойдаланади. Шундай қилиб, бутун маъноси билан интернационал бўлган оламшумул совет санъати вужудга чиқади».

Бу тўғрида меҳмонлар буюк устознинг фикрини қувватлаб сўзлайдилар. Шундай қилиб, ўша суҳбатда ижтимоий ва сиёсий катта аҳамиятга эга бўлган бир масала — бутун совет санъатини интернационал руҳда

бир-бировидан фойдалантириш масаласи ҳал бўлди.

Менинг устоз билан энг кейинги ўтиришим яна бир зиёфатда бўлди. Бу зиёфатни СССР Совет Ёзувчилар союзининг биринчи қурултойига меҳмон бўлиб келган чет мамлакатларнинг революцион ёзувчилари шарафига Тожикистоннинг Москвадаги ваколатхонаси билан, биринчи ёзувчилар қурултойига қатнашган Тожикистон делегацияси берган эди.

Бу зиёфатга устоз ҳам иштирок қилди. Тожикистоннинг Москвадаги ўқувчилари концерт бергандан кейин буюк устоз сўзга чиқди. Устоз бунда жуда жўшқинланиб, тўлқинланиб гапирди. Уни кечагина — революциядан илгари ҳар бир ҳуқуқдан маҳрум, том маъноси билан қул ва юз процент саводсиз бўлган халқдан, Буюк Октябрь социалистик революцияси соясида етишиб чиққан бу ҳаваскорларнинг санъати ҳаяжонлантирган эди. Шундай бўлса ҳам, ўз ҳиссиётини босиб, виқор билан, босиқлик билан гапирмоқда ва сўзларини салмоқлаб-салмоқлаб марварид доналаридай бир-бировига шода-лаб тизмоқда эди. Шунинг ила баравар у бу концертдан олган таассуротини ёлғиз сўз билангина эмас, балки гавдалантириб ҳам кўрсатмоқчи бўлар эди. У ҳар жумланинг охирида бир нарсани юрагидан чиқариб қаттиқ тутиб, у ердагиларга кўрсатгандай, бармоқларининг учини қисиб, қўлини мажлис томонга узатар ва баъзан шундай вақтларда қисилган бармоқлари орасидан қирсиллама овозлар чиқар ва бу овоз бир нарсани қаттиқ

отганда чиқарилган товушдай сезилар эди...

Бу зиёфатнинг адоғида — устоз ўз уйига жўнаётганида у билан кўришиб, хайрлашиб қолдим. Чунки мен ҳам эртаси Москвадан қайтмоқчи эдим. Афсуски, бу хайрлашиш абадий хайрлашиш бўлди, ундан кейин менга уни кўрмоқ насиб бўлмади.

1938.

* * *

Алексей Максимович Горькийни улуг ёзувчи, совет адабиётининг отахони дебгина аташ етарли эмас. У совет адабиётчиларининг том маънодаги отаси, устози ва тарбиячиси эди. У адабиётимизнинг гуллаб-яшнашига, совет халқлари ёзувчиларининг ижодий шаклланишига улкан таъсир кўрсатди.

Бамисоли офтоб бўлиб у қалам заҳматкашларининг йўлини ёритди, унинг ижодининг ҳаётбахш нурлари остида совет адиблари оёққа босдилар ва вояга етдилар. Йил сайин ёзувчилар сафи кенгайиб бораётгани, янгидан-янги етук ва йирик асарлар яратиётгани учун ҳам биз Горький олдида бурчлимиз.

«Бизнинг таассуротларимиз, туйғуларимиз, фикрларимизни рўёбга чиқарувчи нарсасўздир. У адабиётнинг асосий қуролидир», — деб ўргатган эди Горький. Кўпдан-кўп мақолалари ва нутқларида у тиниқ, содда, оммага тушунарли, «маза-бемаза» сўзлар билан булганмаган мусаффо тил учун

кураш олиб борди. «Проза ҳақида» номли мақоласида у ёзган эди: «Совет китобхони сийқаси чиққан, йилтироқ сўзларга муҳтож эмас, унга оҳанжамали, чучмал сўзларнинг кераги йўқ, унинг ҳаёти серкўлам ва жиддий билан тўлиқдир, зотан, худди мана шу қадар серкўлам ва жиддий тасвирга лойиқдир».

Горький совет ёзувчиларини халқнинг ҳаёти ва турмушини чуқур ўрганишга, дом-мо халқ билан бирга бўлишга чақирар эди. Улуғ ёзувчининг ижоди халқ учун қандай ёзиш кераклигининг гўзал намунасидир. Унинг асарларини ўқир экансиз, ҳаётни бу қадар чуқур билишини, халқ қалбининг энг нозик торларини топа олиш маҳоратини кўриб ҳайратга тушасиз. Шунинг учун ҳам асарларидаги образлар ва характерлар бу қадар умумлашган, бу қадар халққа яқиндир. Улар кўз ўнгингизда тирик инсонлар каби жонланадилар. Ўқиётган чоғингизда гўё қаршингизда Горький қаҳрамонлари тургандай, улар билан сўзлашаётгандай бўласиз. Горькийнинг рус совет ёзувчилари ижодига, ҳозирги замон рус адабиёти ҳамда бутун Совет Иттифоқи халқлари адабиёти равнақига, барча ёзувчиларимизга кўрсатган улкан таъсирини яна шу билан изоҳлаш мумкин. Худди рус адиблари сингари биз, қардош совет республикаларининг ёзувчилари ҳам Горькийни ўзимизнинг улуғ устозимиз деб биламиз.

Горький ижоди мени жуда кўп нарсага ўргатди ва рўйирост айтиш керакки, мен совет ёзувчиси сифатида шаклланишимга

асосий туртки бўлди. Совет китобхонларининг диққатини тортган ва юксак мукофотга сазовор бўлган «Ёсдаликлар»им бевосита улуг ёзувчининг «Болалик», «Одамлар орасида» сингари асарлари таъсирида яратилди.

Горький фақат менга эмас, барча тожик совет ёзувчиларига, бутун тожик адабий ижодига катта таъсир қолдирди. Унинг йўлидан бориб, тожик матбуотида тиниқ, содда, оммага тушунарли, маза-бемаза сўзлар билан булганмаган тил учун, ичи қалтироқ, усти ялтироқ сўзларга қарши курашилмоқда.

Тожик адабиётининг сўнгги йилларда эришган ютуқлари бевосита Горький билан боғлиқ, тўғрироғи, бу ютуқлар унинг чексиз хазина бўлган ижоди таъсирининг меваларидир. Унинг сўзларига амал қилган тожик совет ёзувчилари ўз маҳоратларини ошира бормоқдалар, ҳаётни чуқурроқ ўрганишга интилмоқдалар, горькийчасига ёзишни ўрганмоқдалар.

Горькийнинг мана шундай таъсирини фақат тожик совет ёзувчиларигина эмас, Советлар Ватанининг барча ёзувчилари бошдан кечирганлар десам, хато бўлмаса керак. Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ёзувчиларининг асарларида Горький мактаби аниқ кўриниб туради. Шаклан миллий, мазмунан социалистик кўп миллатли совет адабиёти Горькийнинг ўлмас асарлари таъсирида гуллаб яшнамоқда.

М. Горький улуг адиб ва улуг инсон эди. У ақли теран ва ўтқир, қалби улкан ва дили

мусаффо киши эди. У ажойиб ўртоқ, бутун Совет ёзувчиларининг дўсти, оташин ватанпарвар ва инсонга буюк муҳаббат билан қараган одам эди. Унинг бутун ҳаёти, барча асарлари, айтган фикрлари гуманизм, одамларга, оддий меҳнаткаш халққа самимий муҳаббат ғоялари билан йўғрилгандир. Горький юзлаб ёзувчилар билан шахсан хат ёзишиб турар, учрашар, дўстлашар, ҳеч кимдан ўз ёрдамини аямас, тўғри йўлни топиб олишга кўмаклашар, буни чин юракдан, оқ кўнгиллик билан қилар, ёшларни айрича бир муҳаббат билан тарбиялар эди.

Биз, кекса ёзувчилар, ўзимиз ҳам ҳамма нарсани Горькийдан чанқоқлик билан ўрганар, унинг асарларини қайта-қайта ўқир, ҳар бир сўзини ёдда олиб қолишга интилар, маслаҳатларига амал қилар эдик.

Кўп миллатли совет адабиёти Горький йўлидан боряпти. Бу адабиёт тўхтовсиз ўсиб, ривожланмоқда. Бинобарин, буюк Горький социалистик реализмнинг асосчиси ва зўр санъаткори сифатида, ўзининг қутлуғ ҳамда ҳаётбахш таъсири билан совет адабиётида умрбоқийдир. У абадиян совет ёзувчиларининг йўлчи юлдузи, дунёда энг илғор Совет адабиётининг гавҳари бўлиб қолади».

«Адабий мулоҳазалар» мақоласидан.

Горький ижодиётини сақлаймиз ва ўрганамиз

Яқинда газеталарда унинг тузала бошлаганини ўқиган эдим. Бундай фожиаги ха-

бар келар деб кутмаган эдим. Аёвсиз ўлим Алексей Максимовичдай улуғ ёзувчини, ватанимиздаги барча миллатлар севиклисини орамиздан олиб кетди. Бадийий талант, киши руҳининг улуғ инженери бўлган кишининг юраги тегишдан тўхтади. Бу чинакам санъаткор жамиятдаги турли-туман табақаларнинг турмушини тубдан билар эди.

Инқилобгача Горькийни билмас эдим. Унинг тўғрисида фақат инқилобнинг биринчи йилларидагина эшитдим. Асарларининг таржимаси бўлмагани учун 1930 йилгача унинг китобларини ўқиёлмай келган эдим. Менинг қўлимга тушган биринчи китоблари «Болалик», «Одамлар орасида» деган асарлари эди. Бу ажойиб асарлар менда жуда катта таъсир қолдирди, чунки булар менинг ўтмишдаги турмушимга жуда ўхшар эди. Қўлимга тушган биринчи китобларини яхшилаб муҳокама қилганимдан кейин, булар менинг бундан кейинги ижодий ишимга кўп таъсир қилдилар, унинг асарларида янги мавзу топдим, айрим типларни характерлашга ўргандим. Горький повестларда, ҳикояларда ва романларда халқ адабиётидан ва афсоналаридан усталик билан фойдаланган. Мен ҳам ундан шу санъатни ўргандим, «Қуллар» деган асаримда халқ афсоналаридан фойдаланишга муяссар бўлдим.

Унинг билан биринчи маротаба ёзувчилар биринчи қурултойида учрашдик. Горькийнинг шунчалик қарилиги ва касаллигига қарамай, ўн олти кунгача қурултойдан кетмай ўтирганига кўп ажабланган эдим. У нотиқларнинг ҳар бир сўзини диққат би-

лан тинглаб ўтирар эди. Танаффусларда му-
соҳаба қилар эди, маслаҳат берар эди. Шах-
сан менинг ёнимга неча мартаба келиб,
ҳол-аҳвол сўрашган, қилаётган ишларимни
сўраган, ўз маслаҳатларини берган эди.

Горький интернационал театр яратиш ма-
саласини биринчи мартаба ўртага қўйган
эди. Миллий театрларнинг Москвадаги то-
мошалари бундай театр негизининг бошлан-
гичидир.

Унинг адабиётдаги натурализм ва форма-
лизм тўғрисидаги мақоласига тўхтамай ўт-
олмайман. Бунда у коллектив иш, коллектив
ёрдам, коллектив жавобгарлик тўғрисида ёз-
ган эди.

Бир вақтда Москвада бўлганимда унинг
эски Шаҳрисабз тўпписига эътибор қилиб,
эндиги сафар келганимда шу дўппининг ян-
гисини олиб келаман, деб ўйлаб қўйган
эдим. Бу тўппи тайёр. Лекин эгасига насиб
этмас экан.

Горький вафот қилди, уни қайтариш мум-
кин эмас, лекин ижодиётини сақлаймиз ва
ўрганамиз. Бу қайғумизни бир оз юмшата-
ди. Мен ўтмишни ва ҳозирги чаманимизни
адабиётда янада гўзалроқ тасвирлаш учун
ёшлардай, икки баробар ғайрат билан иш-
лашга ва ўқишга киришаман.

Ҳурматим чексиз

Мен эндигина адабиёт йўлига кириб, шоир бўлишга уринганимда, гўё машъал каби ёритиб, ҳаётимга Горький кириб келди. Ўзим хийла улғайган, бўйим чўзилган бўлиб, техникумда ўқир эдим. Рус тилини яхши билмаганимдан қийналсам ҳам, Горький асарларини ўқидим. Муаллимларимнинг кўпчилиги рус эди, уларнинг ёрдами билан рус адабиётини ўрганишга бошладим. Биринчи галда машҳур «Лочин ҳақида қўшиқ»ни ўрганиб, минг азоб, лекин муҳаббат билан суюниб таржима қилдим. У тахминан 26-йилларда «Ер юзи» журналида босилиб чиқди. Ўша вақтда мен Ўрта Осиё Давлат университетининг студенти эдим. Мактабларда дарсим кўп, иш кўп, лекин узоқ кечалари уйқусиз ўтириб, Горький асарларига берилардим, шавқ билан ўқирдим, ўрганардим.

У вақт шеърлар, дostonлар ёзардим, секин-секин прозага орзу-ҳавас ошарди кўнглимда, чунки ёшлигимдан билган эртақлар, чўпчақлар Ўзбекистонда у замон чиққан бирмунча китоблар, ҳикоялар, айниқса болалигимда ўзбек халқи турмушидан хоти-

ралар менга кўп таъсир қилган эди. Мен проза соҳасида қизиқиб, ўргамчиқ машқлар билан машғул бўлдим. Лев Толстой, Тургенев асарларидан ҳам таъсирланар эдим, лекин асосан Горький асарлари менда чуқур таъсирили из қолдирган эди. Горький асарларини мукаммал ўрганиб, хазм этдим, сингдирдим ва Горькийнинг асарлари хазинасидан олган сабоқларим ёрдами ила ўзим проза соҳасида йўл топдим, «Қутлуг қон», «Навоий», «Олтин водийдан шабадалар» асарларимни яратдим.

Горький ажойиб сиймо, чуқур психологик адиб, революция ва пролетариат куйчиси. Ҳозир Ўзбекистонда Горький асарлари қайта-қайта нашр этилмоқда. Чуқур, кенг маъноли, ҳаётни ҳақиқий рангида кўрсатиб, тўғри ўргатган, зулм жабрини фош этган Горький асарларини халқ қизиқиб, суюб ўқийди.

1936 йил Пушкин вафотининг юз йиллигига тайёрлик кўрар эканмиз, мен Чимёнда «Евгений Онегин» таржимаси устида ўтирар эдим, буюк Горькийнинг вафоти хабарини эшитдим. Эсимда — қаттиқ қайғириб, қалам тутолмай, тоғлар орасида узоқ кезиб юрдим ва кучли ҳаяжонлар тўлқинида бир шеър ёзган эдим, шундан бир парча:

Бир хабар... ўлимдан хунук бир хабар,
Қалбимга томади оҳ томчилари.
Жаҳон севгисидан эшсиз бир асар —
Горькийнинг тинибди қалбининг
зарби...

Горький асарларини мен қайта-қайта ўқийман, романлар, ҳикоялар, пьесалари, ўткир мақолалари қалбимда ўчмас из қолдирган, қайта-қайта севиб ўқийман. Улуғ устозга муҳаббатим, ҳурматим чексиздир. Бир кун Горький ҳақида ёзаман, деган орзуларим бор. Севаман уни.

Ўлмас, революцион, пок адиб — Горький асарларини кенг, тўла нашр этиб, ўзбек халқини унинг улуғ, азим хазинасидан баҳраманд этиш лозимдир.

«Совет Ўзбекистони маданияти», 1956 йил
16 июнь.

* * *

«...Горькийнинг сиймосига сажда этишга қадар муҳаббатим зўрдир унга. Адабиёт оламининг улуғ қояси Горький ҳаммамизнинг суянган тоғимиз, фахримиз, ғуруримиздир. Инқилобнинг буюк тўлқинларида, даҳшатли оловида яшаган, ижод этган бу зўр адиб бутун дунё меҳнаткашларининг севиб ўқийдиган адабидир».

«Ўзбекистон коммунисти», 1963 йил, № 10.
60-бет.

Горький

Рус ерида азамат инсон,
Онг, виждонни ёритган зиё,
Қадамига ер кичик, осмон —
Мағрур боши учун тор гўё.

Улуғ халққа яраша фарзанд,
Юрагида халқ ишқи, ғами;
Эрка, нурга чақирди баланд,
Бу манбадан эмди гулшани.

Бутун умри бир қарич ёшдан,
Нафрат этди ҳар жабркорга.
Элин маҳрум этиб қуёшдан,
Ҳаётин дуд қилган ғаддорга.

Зархўр, қонхўр ҳар муттаҳамни
Савамоқдан толмади бир он.
Айлантириб гурзи қаламни,
Илон бошин янчди беомон.

Оламаро қилиб шармисор,
Фашизмни дорга осган у.
Горький ўлмас, чин сўзга сардор,
Жангда, ишда биз билан мангу.

Бугун унинг ғазаби ёмон,
Сўзи ўқдан, тигдан ҳам ўткир,
Қаҳрамонлар билан ёнма-ён,
Жабҳа бўйлаб душманни урур;

Баҳор ва ишқ, ҳақиқат ва ҳақ
Куйчиси биз билан ҳамқадам.
У севган халқ, у севган тупроқ
Енгар, албат, ҳур яшар одам.

1942.

«Қуёш қўшиғи», шеърлар ва поэмалар, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1955 й.
70—71- бетлар.

Устоз билан учрашув

Хотира

Бу воқеа 1934 йил июль ойи охири, август ойи бошларида бўлган эди. Москвада совет ёзувчиларининг биринчи қурултойида биз Ўзбекистондан бир группа ёзувчилар — Ғайратий, Ойдин, Назир Сафаров, Туйғун, Раҳмат Мажидий ва бошқалар делегат бўлиб бордик. Совет адабиёти тарихига биринчилиги билан ўчмас бўлиб ёзилган бу съездда Алексей Максимович Горький билан учрашдик. Биз бу учрашувни жуда кўп вақтдан буён орзу қилган эдик. Кўпчилик делегатлар билан биз ўзбекистонлик ёзувчилар улуг устознинг совет адабиётининг ривожланиши ҳақидаги сермазмун докладини тингладик. Унинг доно сўзлари мамлакатимизнинг ҳамма томонидан келган ёзувчиларда, меҳмонларда бир олам таассурот қолдирди.

Съезд ишларининг танаффус вақтларида биз Алексей Максимович Горький билан сўзлашдик. У миллий республикалардан келган ёзувчиларга алоҳида эътибор бериб, улар билан суҳбатлашар эди.

Съезд ишининг охирида биринчи август-

да Максим Горький номига қўйилган самолётда Москва устида учдик. Бу Совет давлатининг биринчи темир қанотларидан эди.

Иккинчи августда Алексей Максимович меҳмонларни Москва атрофига жойлашган боғига меҳмонга таклиф қилди. Мен, Ойдин опа, Туйгун боққа Алексей Максимович билан дастурхон устида суҳбатга бордик. Басавлат, доно адиб биз ўзбек ёзувчиларидан съездда олган таассуротларимизни сўради. Кўп, яхши ёзишни таъкидлади. Биз унинг маслаҳатларини бажону дил қабул қилдик.

Мен ўша вақтдаёқ, ўзим учун ҳамон кечагидек хотирада сақланадиган «Янги ишқ» номли шеър ёзган эдим:

Мен зўр гурунгда бўлдим, жуда зўр гурунг
Дунё бўйлаб йиғилган эди ошиқлар.
Ўстоз Горький кўтарилди юксак тоққа тенг
Минбар оша янги ишқдан беради хабар.
Кўзимнинг қорачиғи, ўтли ёшлигим
Тўла мазмуни билан шеъримга кўчсин.
Ҳе, мени қучоғида ўстирган даврим,
Шу қадарли шеърлар шаънингга бўлсин.

* * *

...Рус ёзувчиларининг, шоирларининг
ижоди билан яқиндан таниша бошладим.
Энг севган ёзувчим А. М. Горький эди. Мен
у кишининг асарларидан «Она», «Тубанлик-
да», «Одамлар орасида», «Менинг дорилфу-
нунларим» ни айниқса севиб ўқир эдим. Ва
у кишидан кўп нарсa ўрганган эдим...

«Кечмиш, кечирмишларимдан», 1953 й.

Горькийни таниш

Бу 1928 йилларда эди. Мен Горький ҳақида бир-икки мақола ўқидим. Бу мақола-лар ўз-ўзидан ўрганувчиларга қаратиб ёзилган эди. Уларда Горькийнинг жуда оғир турмуш кечиргани, шундай шароитда бирон-та ҳам мактаб кўрмасдан, аччиқ тажриба ва ўз устида ишлаш натижасида буюк ёзувчи бўлгани ва бу ҳолларнинг ҳаммаси унинг «Менинг дорилфунунларим» деган ҳаётно-масида тасвир этилгани айтилу-р эди.

«Менинг дорилфунунларим!» Ўз умрида бирон-та мактабга кириб ўқиш шарафига ноил бўла олмаган кишининг қандай қилиб «дорилфунунлари» бўлсин! Сарлавҳанинг ўзиёқ одамини катта ташвишга солиб қўяр эди.

Мароқ зўр. Мен ҳали у вақтда бир-икки-та ўзбекча роман ва чет тиллардан таржима қилинган иккинчи даражали кичик роман-ларнигина ўқиган эдим ва бу хил китоблар фақат севикли ва севгучининг тарихларини қизиқ қилиб ёзиб, одамларнинг бошларини чалғитади, деб ўйлар эдим. Ўқиган роман-ларим кўпинча шу хулосага олиб келар эди.

Шу кайфиятда экан, Горькийнинг «Менинг дорилфунунларим» китобини ўқидим. Бу ўқиш энг аввало менинг роман ва ҳикоя китоблари ҳақидаги содда тушунчамни парча-парча қилди. Иккинчидан, у менинг ўй ва хаёлларимга шунчалик таъсир қилдики, мен буни ҳозир ҳам яхшилаб айтиб беришдан ожизман.

Мен китобнинг қанчалик зўр кучга эга эканлигини биринчи мартаба тушундим. Менинг назаримда дунёнинг энг катта китоби шу эди ва бу қаноат мени яна Горький асарларига қараб тортди. Мен унинг «Она» романини ўқий бошладим. Рус тилини сал-палгина билар, дарсдан ва имтиҳондан бўшаган чоғларда кунига бир неча саҳифагина ўқир эдим. Натижада, романни бир ойдан ортиқ муддат ичида ўқиб чиқдим. «Она» романи, «Менинг дорилфунунларим»га нисбатан, менинг назаримда, фил қаршисида буюк тоғ тургандек бўлиб қолди. Бу китоб Русия ишчилар синфининг эксплуататорлар тузумига қарши кураш тарихини кўрсатар эди. Бу китоб миллионлар мураббийси, адашганларга раҳнамо бўла олур. Бу китоб кишилардаги инқилобий туйғу ниҳолларига мингларча пайванд қўша олиш қувватига молик.

«Менинг дорилфунунларим», «Она» романларида тасвир қилинган ҳодисалар ҳаммаси ҳам эсимда қолмаган, лекин бу икки асарнинг мени қанчалик тарбия қилгани сира ҳам эсимдан чиқмас.

Горький кишиларни тарбия қила олур эди. У турмушнинг энг оддий, энг ишонарли ҳужжатлари билан одамларнинг кўзларини

очар ва дунёнинг нимадан иборат эканини тушунтириб берар эди. Худди шу йўл билан Горький бутун совет адабиётини ҳам тарбия қилди.

Горькийни англамоқ учун унинг ҳақида ёзилган ўнларча китобдан кўра унинг ўз қўли билан ёзилган бир кичик ҳикоя кўпроқ ёрдам қилади. У биргина кичик ҳикоя билан кўрсатган турмуш фожиаси, юзларча китобларнинг мавзун бўлур, лекин бу китоблар ҳамон Горькийдаги порлоқ таъсир кучига эга бўла олмас. Шунинг учун ҳам бизнинг янги жамиятимиз гуллаган, кишиларимизнинг бахтлари очила борган сари Горький асарларининг аҳамияти оша борур.

1936 йил.

Ёвузларнинг омонсиз ёви

Бундан икки йил бурун бутун прогрессив инсоният пролетариатнинг улуг адиби Алексей Максимович Горькийнинг вафоти ҳақидаги хабарни чуқур қайғу билан қаршилаган эди.

А. М. Горький партиямизнинг энг янги кишиси, совет халқининг энг севимли ёзувчиси эди. Бизнинг партиямизнинг А. М. Горькийга қанчалик буюк ҳурмат билан қарагани унинг юбилей куни юборган хатидан очиқ маълум бўлиб турибди:

«Миллион-миллион оммаларнинг ичига сингиб кетган бадиий асарлари билан Горький «ўзининг Россия ва бутун жаҳон ишчи-

лар ҳаракати билан маҳкам боғлади» (Ленин).

Максим Горькийнинг номи буюк санъаткор революционерларнинг номи сифатида чоризмга қарши, капитализмга қарши бутун жаҳон революцияси учун, бутун ўлкаларнинг меҳнаткашларини капитализм зулмидан қутқариш учун яқин ва азиздир».

А. М. Горький ўз ижодини Россияда ишчилар ҳаракати кўтарилиб келаётган вақтда бошлаган эди. Россияда юзага келган биринчи революцион ишчилар тўғараклари А. М. Горькийнинг ўз адабий, ижодий ишини бошлаб юбориши доҳий Лениннинг революцион ишга киришган вақтига тўғри келади. Шунинг учун ҳам А. М. Горький ўз ижодининг бутун томирлари билан ишчилар ҳаракатига, Россия ишчиларининг революцион курашига боғлангандир. Алексей Максимович Горький революционер, жанговар адиб сифатида майдонга чиқди. Унинг бутун асарлари ана шу жанговарлик руҳи билан, Россия ишчилар синфининг революцияга ташналиги руҳи билан тўлган эди. Горькийнинг биринчи ҳикояси «Макар Чудра»дан, «Челкаш»дан, «Бўрон қуши қўшиғи»дан, «Она» романи, «Клим Самгин» ва «Егор Буличев»гача ана шу жанговарлик руҳи ҳокимдир. У эски рус турмушининг чиришини, рус помещик-капиталистик тузумининг қайси йўл билан чириб бораётганини ва халқ турмушини қанчалик заҳарлаб турганини фош қилар ва ёш ишчиларни революцион ҳаракатга чорлар эди.

А. М. Горький асарларида революцион

ишчилар тарбия топдилар. А. М. Горький халқнинг ич-ичидан чиқиб келди, ҳаётнинг энг чуқур ерларидан кўтарилди ва унинг энг юксак чўдқисига чиқа олди. А. М. Горькийни буюк рус халқи, Россия ишчилар синфи етказди. Лекин ўз халқининг доҳиёна вакилларида бўлган А. М. Горький шу ишчилар синфининг устозлари даражасига кўтарилди. Унинг асарларини ўқиш билан одамлар ўзларининг қолоқликларига барҳам бердилар. Унинг асарлари ишчиларга ўз турмушларини тўғри тушунишларига, уларнинг кўзини очишга ёрдам қилди. Кўп ишчиларнинг қўлга қурол олиб жангга чиқишларида А. М. Горький асарларининг роли ва таъсири буюк эди. В. И. Ленин ўзининг Плеханов билан А. М. Горькийнинг «Она» романи ҳақида қилган машҳур суҳбатида Горький ижодидаги ана шу илғор ва революцион практик жиҳатни бутун кучи билан илгари сурган эди.

А. М. Горький ўз халқи ва ўз ватанини буюк ва туганмас муҳаббат билан севар эди. Эксплуататор синфларга, капиталистларга ва совет халқи душманларига, фашистларга қарши А. М. Горькийда бўлган ғазаб чексиз ва чегарасиз эди. А. М. Горький уларни тўғридан-тўғри икки оёқли ҳайвонлар деб атар эди. Фашистлар ҳақида ёзар экан, А. М. Горькийнинг сўз хазинаси буюк бир ғазаб билан тўлқинланар эди. Унинг нафрат ва ғазаб билан тўлган ўтли сўзларига бутун дунёнинг илғор кишилари буюк устозга қулоқ солгандек қулоқ солур эдилар. А. М. Горький халқ душманлари, фашистлар ва

капиталистларга қарши бутун жаҳон трибуни эди. Ишчилар синфи ва умуман меҳнаткаш одамларга бўлган чексиз муҳаббат ва ҳурмат, эксплуататорларга қарши оташин нафрат ва ўт А. М. Горькийнинг энг катта хислатларидан бири эди. Жаҳоннинг энг буюк гуманистларидан бўлган Горький буржуазияга нисбатан жуда раҳмсиз ва унинг мафкурачиларига энг ашаддий душман эди. Совет халқи душманларига нисбатан жанговар нафрат А. М. Горький ёзган ҳар бир сўзининг маъзига синггандир.

Горький сўзни найза билан баб-баравар қўяр эди. У қизил аскарларга юборган табригида шундай деб ёзади:

«Сизнинг душманларингиз хусусий мулкчилар, дўстларингиз пролетарлардир. Хусусий мулкчилар ўз ҳокимияти ва ўз ҳаётини сақлаш учун янгидан уруш очиб юбормоқчи бўладилар.

Буни қилиш анча қийин бўлар. Лекин шунга қарамасдан сиз жанговарлар ҳамма вақт жангга тайёр бўлишларингиз керак. Айниқса эсда тутишингиз керакки, сиз Совет Иттифоқининг посбонларига бу ишда онгли, маъноли сўз найзадан кам керак бўлмас».

Дарҳақиқат, А. М. Горький онгли, маъноли ўткир сўзни қилич ва найза даражасида ишлатар эди. У бутун совет халқини душманларга қарши сафарбарлик тайёргарлигида сақлар эди. А. М. Горькийдаги бу хислатни бутун башарият ер юзидан капитализмни таг-томири билан қуришиб юбормагунча эсдан чиқармас. Унинг сўзлари,

унинг ўлмас асарлари эски дунёга қарши кўрашувчи ҳар бир кишининг энг яқин йўлдоши бўлиб қолади.

А. М. Горькийнинг замондошларидан бўлган ўртоқ Ворошилов А. М. Горькийга ёзган табригида унга жуда равшан таъриф берган эди:

«Сизнинг замондошларингиз бўлган бизлар сиз билан бирга ўз асримиздаги улуг ҳодисаларнинг шоҳидлари ва актив иштирокчилари бўлганимиз, Маркс ва Ленин революцион назариясининг теран манбаларидан худди сиз билан бирга озиқланганимиз ва айнан бир вақтда ҳақиқий халқ — ишчи ва деҳқонлар ўртасида уларнинг азоб ва уқубатлари ичида ўз шахсий ҳаётимизда асрлик жафокашлар ва золимлар билан кураш тажрибасини худди сиз билан бирга қозонганимиз учун бахтлимиз. Лекин камбағал халқнинг яна ҳам доҳийроқ намояндаси бўлганингиз учун сиз бу манбалардан озиқланибгина қолмасдан, балки ишчилар синфини озиқлантирувчи ва илқомлантирувчи гўзал чашмага ҳам айландингиз.

Сизнинг адабий асарларингизда Россия пролетариатларининг бутун насллари уларга яқин ва англашиларли бўлган гўзал ва баланд санъатнинг намунасини кўрдилар ва тарбияландилар. Сизнинг гўзал романингиз «Она» ҳақиқатан ҳам ишчилар синфининг таржимаи ҳолидан иборатдир. Унда эски лаънати рус ҳаётининг омонсиз мактабини ўтган ҳар бир пролетарнинг бошидан кечган ҳодисалар, унга яқин ва ошна бўлган кечинмалар жуда кўпдир.

Сизнинг бутун асарларингиз кенг оммада ижтимоий адолат ташналиги, ёрқин турмуш истаги, зулмга қарши актив кураш, моддий ва маънавий эксплуатациядан революцион йўл билан озод бўлмоқ интилишини тўғдира боражақлар. Бизнинг улуг устозимиз Ленин ва бутун бизнинг партиямизнинг сизга бўлган чуқур муҳаббати, ҳурмати энг аввало ана шу билан изоҳланади.

Сиз ҳаётлигингиз чоғида ўзингизга қўл билан ясаб бўлмайдиган ҳайкал яратдингиз. Сизнинг гўзал образларингиз ҳеч қачон ўлмас. Сизнинг асарларингиз асрлар бўйи яшар ва сизнинг одам ва ҳаёт ҳақидаги текис сўзларингиз доимо янги турмуш учун курашга буюк бир чақириқ бўлиб қолади. Буржуазияни қақшатувчи сизнинг номингиз, инсоният капитализмнинг ифлос ва қонли занжирларидан қутулиш билан бирга бутун ер юзи бўйлаб айтилурур».

Шунинг учун жаҳон буржуазияси А. М. Горькийни асло кўролмас эди. Унинг энг содиқ малайлари бўлган троцкийчи-бухаринчи фашистлар уни айниқса ёмон кўрар эдилар. Чунки А. М. Горький совет халқининг, партиямизнинг энг илғор сафларида туриб, уларга қарши омонсиз курашар эди. «Агар душман ўзи таслим бўлмаса, уни қириб ташлайдилар», деб А. М. Горький худди шуларга қарата айтган эди.

А. М. Горькийнинг қилич қадар ўтқир ва ҳикматли сўзлари халқнинг ёвуз ёвларини троцкийчи-бухаринчи аблаҳлар, қабиҳ буржуа миллатчиларни қириб ташлашда бизнинг онгимизни ёритиб турдилар. Совет

халқи ўз душманига қарши курашнинг ҳар бир соатида А. М. Горькийни эсга олади. Унинг сўзларини айтиб илгари боради.

А. М. Горький доим бизнинг орамизда йўл бошлаб боради.

1938 йил.

Буюк санъаткор

Ленин машҳур немис революционери Клара Цеткин билан бўлган суҳбатларидан бирида, санъат, унинг келиб чиқиши ва ижтимоий ҳаётда ўйнайдиган роли ҳақида қуйидаги ҳикматли гапларни айтган эди: «Санъат халқнинг мулкидир. У ўзининг чуқур томирлари билан кенг меҳнаткаш омма ичига ёйилмоғи лозимдир. Бу санъатнинг халққа англашилмоғи ва севимли бўлмоғи лозим». Шундай буюк санъат намунасини Лениннинг замондошларидан ва яқин йўлдошларидан бўлган Алексей Максимович Горький яратди. Ленин ўз назарини умр бўйи Горькийдан олмаган эди. Ленин Капри соҳилларида Алексей Максимовичнинг ўзи билан бўлган суҳбатларида шу тўғрида сўзларди. Ленин узоқдан ёзган мактубларида Алексей Максимовичнинг пролетариат учун зарур бўлган, уни кўтарувчи санъатни яратиб беражагини уқтирар, Горькийнинг жуда чуқур ва жуда теран томирлар билан жаҳон пролетар революцияси ишига боғланганини ва жуда буюк фойдалар келтиражагини айтди.

Горькийнинг романи «Она» ҳақида Лениннинг Плеханов билан бўлган машҳур баҳслашуви бу икки буюк кишининг улуғ Горький мисолида санъатга қайси назар билан қараганликларини ва Лениннинг революцион ишда санъатдан қанчалик кенг фойдаланганини кўрсатади. Плеханов «Она» романининг айрим камчиликларини танқид қилганда, Ленин шу романнинг пролетарларнинг ҳаракатида қанчалик буюк роль ўйнаётганини ва ўйнаяжагини таъкид қилди. Ленин романининг энг муҳим ва энг зарур жиҳатини кўрсатди ва ишчилардаги революцион онгни очишда роман зўр омил бўлиб турганини айтди.

Ҳақиқатан рус халқининг ич-ичидан чиққан Горький рус турмушини ўз ижодида мукамал акс эттирди. Унинг образлар галереясида эски рус турмушидаги барча табақаларнинг вакиллари гавдаланган. Горький ижодида айниқса революцион ҳаракат гўзал акс этган.

Горький ўз ижодий фаолиятини ишчилар ҳаракатининг тонгида бошлаб юборган эди. Горькийнинг адабий ишини бошлаган даври худди жаҳон пролетариатининг буюк йўлбошчиси Лениннинг ўз революцион ишини бошлаб юборган даврга тўғри келади. Ниҳоят, Горькийнинг адабий фаолиятини бошлаб юборган даври большевизмнинг энг биринчи қадамларни ташлаган кунлари билан учрашади. Ана шунинг учун ҳам Горькийнинг дунёга қарашида ва унинг бадиий ижодида революцион ҳаракатнинг буюк ва илғор кучи акс этгандир. Горький асарлари-

га буюк ишонч ва таъсир кучи берган, унга кенг бадий парвоз қўшган омил ҳам худди ана шу кучдир.

Рус халқининг ич-ичидан чиққан Горький ўзининг таланти билан халқнинг улуғ устозлари даражасига кўтарилди. Унинг асарлари ишчиларнинг бутун бир наслларини революцион руҳда тарбия қилди. Унинг ўлмас асарларида Россия ишчилар синфининг таржимаи ҳоли берилган. У бизнинг халқимизни ўз Ватанини севишга, душманларни тор-мор қилишга ўргатди. СССР халқлари ўз ички ва ташқи ёвларини емирган кунларида Алексей Максимовичнинг «Агар душман ўзи таслим бўлмаса, уни қириб ташлайдилар», деган машҳур ҳикматини айтиб бордилар ва айтиб бормоқдалар.

Алексей Максимович камтарин инсоннинг буюк намунаси эди. Жаҳон адабиётининг энг улуғ кишиларидан бўлган ва ўз ижоди билан инсониятнинг тараққиёт тарихида янги поғона очган Горький ўзининг энг охирги кунларигача ўқиш, ўрганиш кераклигини, ҳатто унинг ўзи учун ҳам билим зарур эканлигини таъкид қилган эди. У ўзининг адабий ижодининг қирқ йиллик юбилейи кунда сўзга чиқиб фақат шу тўғрида гапирган эди:

«Мен ўзимнинг ёш ҳамсафларимни ўқишга, ўз ўлкасини ўрганишга, унинг қарерида нима бор, унинг нимага муҳтож эканлигини яхши билишга, келажак учун нима қилмоқ кераклиги ҳақида бир тушунчага эга бўлмоқ учун унинг ўтмиши, ҳозир ва келажакни ўрганишга чақираман. «Ўқиш

керак!» деган васият ёмон нарса бўлмаса керак, деб ўйлайман. Билим бизнинг ҳаммамизга, шу жумладан, менинг ўзимга ҳам етишмайдиган қуролдир».

Алексей Максимовичнинг бу сўзлари бизга буюк совет олими академик Павловнинг машҳур васиятларини эслатади. Буюк кишилардаги ана шу буюк камтар хислат бизнинг ҳаммамизга зарур бўлган нарсадир.

Горький бизга бадий адабиётни қадрлаш ва англашни ўргатди. Горький ўз образларининг ўлмас ва гўзаллиги билан, тилининг бийронлиги билан, асарларидаги фикр-мазмун қуюқлиги, маънодорлик, фалсафий теранлик билан устоздир. Горький асарлари кишини баланд кўтаради. Горький асарлари кўтарган чўққидан туриб қараган кишига турмуш ўзининг бутун жиҳатлари, барча рангдорликлари билан равшан, аниқ бўлиб қолади. Уни революцион равишда ўзгартиш, қайтадан қуриш зарурияти киши онгига пайвандланади.

Горький ўз халқини севиш, унинг душманларига битмас-туганмас нафрат сақлаш, ўз Ватанига чексиз ва чегарасиз меҳр қўйиш билан бизга буюк ибрат намунасиدير. Горькийнинг бу хислати унинг ҳар бир асарида акс этган ва бу нарса тинмай ўқишга муҳтож бўлган бизлар учун айниқса аҳамиятлидир.

1938 йил.

Танланган асарлар. Учинчи том, УзССР Давлат
бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1960 йил,
293—295-бетлар.

Устоз ҳақида фикрлардан

* * *

...Қурултойга ўртоқ Луначарский ва Максим Горький иштирок қилдилар. Қурултой томонидан узоқ олқишлар билан кутилиб олинган А. М. Горький ўзини бир ота каби ҳис қилиб, қизил алвон тўшалган минбар ёнига келди. Ул ўнг қўл тирсагини минбарга тираб бармоқлари билан энгагини ушлади ва секин-секин сўзлай бошлади.
1929 йил.

* * *

...М. Горькийнинг ижодида биз инқилобий ҳаққоният билан бадий тарангликнинг бирлашган буюк сифатига эгамизки, бу баъшариятнинг бадий тараққиётида гигант сакрашдан иборатдир.
1932 йил.

* * *

...Замоннинг катта ёзувчилари доимо ўз даврларининг энг олим ва энг маданий кишилари бўлиб келганлар. Бизнинг замонамизда пролетариатнинг улуг санъаткори Максим Горький бунга порлоқ мисол бўла олади.
1933 йил.

* * *

...Горькийнинг кўрсатмалари, айниқса, бизнинг ўзбек шўро адабиёти соҳасида акту-

алдир. Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даври бўлган сўнгги даврларда айниқса бу кўтарилишнинг зарурлиги бор бўйича кўрилмоқда. Бундай бир кўтарилишнинг ўзбек шўро адабиёти учун жуда катта ғалабалар калити бўлишига ҳеч бир шубҳа йўқ.
1934 йил.

Танланган асарлар, Учинчи том, ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Ташкент, 1960 йил, 134, 143, 173, 211- бетлар.

М. Горькийни ўқиркан

Алам билан эдинг ёр,
«Тақдир» сени эзаркан.
Дудоқлардан учиб зор,
Диллардан қон сизаркан.

Оҳ... шод она қўйнида,
Тингламадинг эртаклар.
Афсуски, ёшлик дамлар
Ўтди — кишан бўйнида.

Баҳорда ёш япроқлар,
Уйнарди, рақс этарди.
Ел — чолғуларни тинглаб,
Кунлар ғамгин ўтарди.

Алам сочарди излар,
Маъюс боқарди кўзлар.
Лекин сирли кечалар
Чайқаларди денгизлар.

Сарой кийиб шоҳидан,
Очларни қамчиларди.
Ҳар асир нигоҳидан
Исёнлар томчиларди.

Оғир, ҳазин оҳанглар —
Юракларни эзарди.
Турмушда ҳар севинчда
Ўргимчаклар кезарди.

Сув лойланиб оқарди,
Юлдуз ғамгин боқарди.
Оҳ... у чоқнинг оқиши,
Қалбингга ўт ёқарди.

Янги ҳаёт еллари
Баҳор бағрин кулдирди.
Қизил рубоб тиллари
Дилга нашъа қўндирди.

Қонли, ўчли оловлар
Ютди эски ҳаётни.
Қуёш каби яловлар
Порлаб ёритди қорни...

Замон олтин қуёшдек,
Сочларингни силади.
Машъал ёнган йўллардан,
Кўнглинг шуур тилади.

Ун бир йиллар, сен эркин...
Юксалди кўп умидлар,
Дунё-дунё севинчлар,
Туткай жаҳонни бир кун.

Танланган асарлар. Биринчи том, ЎзССР Дав-
лат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1957
й., 43—44-бетлар.

Горький ҳақида

1

Қолмиш эди ҳаёт тубинда
Русияни қуршаганда тун,
Бола экан ҳар чеккан жафо
Унга бўлди бир дорилфунун.
Унга бўлди муҳтож, яланғоч
Русиянинг сирлари аён,
Жангга кирди, унда ҳар бир оч
Қайғусини. айлади баён.

2

Бир асрлик Русияни у,
Елкасига кўтарди дадил,
Кўтарди ул, кўтарди мангу,
Буюк эди бу одамда дил.
Умр бўйи эл билан бўлди,
Гўдак экан уни кўрди хор,
Улмай туриб яна туғилди,
Бўлганида халқи бахтиёр.
Буюк эди, ҳаттоки тошлар
Куйлаганда сеза олурди.
Ҳайратидан кўзида ёшлар,
Тоғлар каби жимжит қолурди.

Ростгўй эди бу улуғ надар,
 Ҳақиқатдан асло қайтмади,
 Туғилгандан ўлганга қадар,
 Бир сўз бўлсин ёлгон айтмади...
 Горький кетди, бу оғир ўлим
 Бағримизни бир ўйиб кетди.
 Горький кетди ва лекин у, шум
 Ёвга қарши ўч қўйиб кетди.

Танланган асарлар. Биринчи том. ЎзССР
 Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент,
 1957 йил, 232—233-бетлар.

(Ҳаётномадан)

...Ишчилар факультетида мен биринчи мартаба рус адабиёти билан танишдим. Илгари «бўйи баравар китоб ёзган Толстой» ва «русларнинг буюк шоири Пушкин»нинг номини эшитган эдим, холос. Ишчилар факультетида Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Гончаров, Тургенев, Чехов, Горький, Маяковский, Блокнинг айрим асарлари билан танишдим...

...«Сароб»га берилган мукофот жумласига Совет Иттифоқи бўйлаб саёҳат ҳам кирар эди. Мен шундан фойдаланиб, тўғри Москвага бордим. У вақтда китоб қаҳат эди. Москвадаги эски китоблар магазинларини кўп айланиб, шу кунгача қайси бир ёзувчининг тотиб кўрган бўлсам, тўла асарлари тўпламини сотиб олишга ҳаракат қилдим. Бунга эришиб Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Лермонтов, Достоевский, Писарев, Белинский, Горький, Ж. Лондонларнинг асарларидан иборат олти яшик китоб билан қайтдим. Шундан кейин рус адабиёти дарёсига шўнғиб кетдим. Бу вақтларда мен ҳар бир ёзувчининг чуқурроқ ўрганишга, унинг мартабасини улуғ, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга киришдим...

«Ўзбекистон маданияти», 1967 йил 5 март.

Кўнглимга доғ солди ўлимнинг!

Жаҳон пролетар адабиётининг ифтихори,
сўз санъатининг доҳийси, меҳнаткаш халқ-
нинг жонажон дўсти Алексей Максимович
Горький!

Вақтсиз вафотинг сенга мафтун бўлган
кўнглимга доғ солди. Мен ўз ижодий йўлим-
ни сендан, сенга муҳаббатимдан ўрганган
эдим.

Пролетар адабиётининг порлоқ саҳифаси-
ни яратишда бизга кўп нарсаларни ўргат-
динг, сен бу йўлда бизга устоз эдинг. Доим
сенинг таълимотинг билан ёзаман. Мен шу-
нинг билан фахрланаманки, пролетар ада-
биётининг порлоқ йўли учун узоқ йиллар
чарчамай, толмай қалам тебратган моҳир
қўлларингни ўз уйингда дастурхонинг усти-
да сиқиб ушлаганман.

«Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 22 июнь.

Улуғ устоз

Башарият маданияти тарихида шундай сиймолар борким, уларнинг муборак номлари авлодларнинг хотираларини сўнмас нур, толмас куч бўлиб нурафшон қилади. Йиллар, ўн йиллар, асрлар ўтар, бир авлод ўрнига янги авлод келар, аммо инсониятнинг Алишер Навоий, В. Шекспир, А. Пушкин, Лев Толстой каби даҳолари яратган маънавий бойликлар эскимайдиgina эмас, балки аксинча, уларнинг йилдан-йилга янги қирралари кўзга кўриниб, ўзининг бутун улугворлиги ва гўзаллигини намоён қила боради. Улуғ пролетар ёзувчиси, социалистик реализм адабиётининг асосчиси Алексей Максимович Горький номи ҳам юқорида номлари келтирилган доҳий санъаткорларнинг номи қаторидан ўзига муносиб ўрин олади.

Горький ижоди юксак революцион эҳтирос, энг буюк гуманизм, ижтимоий адолат ва интернационализм ғоялари билан йўғрилган. У ўзининг бу олижаноб хусусиятлари билан фақат Совет Иттифоқи халқларининггина эмас, балки ер юзидаги барча халқларнинг муҳаббатини қозонган. Биз,

адабиёт арбоблари, чет мамлакатларга тез-тез бориб турамиз. Қайси мамлакатга, ер-куррасининг қайси бурчагига бормаилик, ҳаммасида улуг адиб номини ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинганини, у яратган образлар, айтган фикрлари таъсирини кўриб, зўр ифтихор ҳисси билан ҳаяжонланамиз.

Қўрқув нималигини билмайдиган Бўрон қуши, мардонавор лочин, фидокор Данко — бу ўлмас образлар шу кунларда ҳам халқларни ёрқин келажакка, Африка халқларини мустамлака кишанларини парчалаб ташлашга, Осиё давлатларини мустақиллик учун курашга чақириб, уларни империализмга қарши, дунёда тинчлик учун курашга ундаб келмоқда.

XX асрнинг охирларида озодлик ва ижтимоий адолатнинг жарчиси сифатида майдонга чиққан «Она», «Клим Самгиннинг ҳаёти», «Артамоновлар иши», «Италия эртаклари», «Егор Буличев», «Тубанликда» ва бошқа кўплаб ўлмас асарлар яратган улуг Горький Совет Иттифоқининг барча халқларига ҳам бирдай азиздир.

Горький — ўзида рус миллий маданиятининг барча энг яхши анъаналарини мужассамлантирган рус ёзувчиси. Айни вақтда унинг ижодиёти чуқур интернационал аҳамият касб этади, у барча совет халқларининг маънавий мулки, Иттифоқимизда яшовчи барча социалистик миллатларнинг ифтихоридир.

Шундан келиб чиқиб, Горький ва ўзбек адабиёти ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчиман.

М. Горький асарлари Ўзбекистонда, ўзбек китобхонлари ўртасида Октябрь революциясидан анча илгари шуҳрат қозонган. Чунончи, 1900 йилларда «Русский Туркестан» газетасида Максим Горькийнинг «Мақтанчоқ ёзувчи» деган ҳикоя-памфлети, «Марко афсонаси» деган шеъри ва бошқа асарлари босилган эди. 1905 йил Тошкентда унинг пойтахт театрлари учун ман қилинган «Чорбоғчилар» пьесаси томошабинларга кўрсатилди.

Улуғ ёзувчи ижоди айниқса социалистик революциядан кейин ўзбек халқининг чинакам мулкига айланиб қолди. Октябрь революциясидан кейинги йигирма йил ичида буюк устознинг қарийб барча асарлари ўзбек тилига таржима қилинди ва баъзилари қайта-қайта нашр этилди. Улуғ ёзувчи асарларига ўзбек китобхонларининг қизиқиши ҳеч вақт пасаймайди. Сўнгги йилларда М. Горькийнинг ўндан ортиқ асари алоҳида китоб бўлиб босилиб чиқди. Булар орасида ҳикоя тўпламлари, пьесалари, романлари, адабий-танқидий мақолалари, эсдаликлари ва публицистикаси бор. Булардан ташқари ўтган йили нашриёт М. Горький асарларининг 120 босма листдан ортиқроқ ҳажмдаги уч томлигини нашр қилишни тугаллади. Уч томликка М. Горькийнинг «Она», «Артамоновлар иши», «Фома Гордеев» романлари, автобиографик трилогияси, ҳикоялари, пьесалари ва публицистик нутқлари киритилган.

М. Горький асарлари ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланишига ниҳоятда самарали таъсир кўрсатган.

«Адабиётимизнинг асосий қаҳрамони,— деб таълим берган эди М. Горький,— меҳнат аҳли бўлиши лозим. Дарвоқе, инсоннинг гўзаллиги унинг меҳнатдаги маҳорати билан белгиланади».

М. Горький асарларининг асосий қаҳрамонлари ҳам аслида ана шу меҳнат аҳлидир. Шунинг учун ҳам социалистик тажриба асосида тарбия топган ўзбек ёзувчилари Горькийдан ижодда халқчилликни, коммунистик жамият қураётган ҳозирги замон қаҳрамонининг умид-орзуларини, ҳис-туйғуларини, унинг идеалларини бадий ифода этишни ўрганганлар.

Шунингдек, М. Горький асарлари ўзбек ёзувчилари учун адабий маҳорат мактаби ҳам бўлиб қолган. М. Горький асарларини ўзбек тилига таржима қилишни амалга оширишда ўзбек адабиётининг кўзга кўринган вакилларида Ҳамид Олимжон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом ва бошқа кўпчилик ёзувчиларнинг иштирок этиши ҳам бежиз эмас, албатта. М. Горький асарларини таржима қилиш натижасида ўзбек ёзувчилари, ихчам, аниқ, образли ёзишга, шарқнинг серҳашам жимжимадорлигидан халос бўлишга, социалистик реализм методи билан мустаҳкам боғлиқ бўлган бадий ҳақгўйликка эришганлар. Ёзувчи Садриддин Айний ўзининг бадий маҳорати М. Горький таъсири остида ўсганлигини айтган эди.

«Совет жамоатчилигига тўғридан-тўғри айтишим керакки,— деб ёзган эди С. Айний,— ижодий тажрибамнинг ўсиши М. Горький

асарларини мутолаа қилишим билан мустаҳкам боғлиқдир. Мен бу улуғ санъаткордан образни беришда, қаҳрамонларнинг характерларини тасвирлашда кўп нарсa ўрганганман; мен ундан содда қилиб ифодалашни ўрганганман».

М. Горький асарлари бизда жуда ҳам қадрлидир. Бунинг боиси дастлаб шундан иборатки, улуғ ёзувчи яратган ўлмас ижобий қаҳрамонлар образлари энг илғор ғояларни, социализм, тинчлик ва халқлар дўстлиги ғояларини ташийдилар. Шунинг учун ҳам улуғ устознинг асарлари халқимизни коммунизм руҳида тарбиялашда бебаҳо аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиёти, ўзбек театри, бутун ўзбек маданиятига Горький таъсири мислсиз буюк ва самаралидир.

Мана, машҳур ўзбек шоири Ҳамид Олимжон ўзининг «Горькийни эслаш» (1936) мақоласида бу таъсирни қандай тасвирлайди:

«Бу 1928 йилларда эди... Горькийнинг «Менинг дорилфунунларим» китобини ўқидим. Бу ўқиш энг аввал менинг роман ва ҳикоя китоблар ҳақидаги тушунчамни парча-парча қилди. Иккинчидан, у менинг ўй ва хаёлларимга шунчалик таъсир қилдики, мен буни ҳозир ҳам яхшилаб айтиб беришдан ожизман.

Мен китобнинг қанчалик зўр кучга эга бўлиши мумкин эканлигини биринчи марта ба тушундим. Менинг назаримда дунёнинг энг катта китоби шу эди ва бу қаноат мени яна Горький асарларига қараб тортди. Мен унинг «Она» романини бошладим... «Она»

романи «Менинг дорилфунунларим»га нисбатан, менинг назаримда фил қаршисида буюк тоғ тургандек бўлиб қолди.

«Менинг дорилфунунларим» ва «Она» романида тасвир қилинган ҳодисаларнинг ҳаммаи ҳам эсимда қолмаган, лекин бу икки асарнинг мени қанчалик тарбия қилгани сира ҳам эсимдан чиқмас». М. Горький асарлари ёшларимизга ана шундай таъсир қилган ва таъсир қилмоқда.

Гениал ёзувчи М. Горький жаҳон адабиётининг тараққиётига, социализм ва тинчлик ғояларини пропаганда қилишга бебаҳо ҳисса қўшган. У ҳозир ҳам бизнинг орамызда барҳаёт, биз билан бирга кураш олиб бормоқда, халқларни коммунизм байроғи остида курашга илҳомлантирмоқда, биз билан бирга тинчлик ва халқлар ўртасида дўстлик учун курашмоқда.

Биз Горькийдан фақат қандай ёзишни ўрганибгина қолмаймиз. Алексей Максимовичнинг толмас ижтимоий фаолияти, унинг кўп миллатли совет адабиётини ривожлантириш борасидаги самимий ғамхўрлиги, ёрқин ва талантли асарларни биринчи бўлиб белгилаши, уларни пропаганда қилиши биз учун улкан ибрат мактабидир.

Тошкентдаги Тил ва адабиёт институти томонидан М. Горькийга бағишлаб ҳар йили ўтказиладиган илмий сессия — бу шунчаки расмийлик, улуг ёзувчи хотирасига нисбатан оддий ҳурматгина эмас, балки Горький тафаккури ва образлари хазинасини яна чуқурроқ, кенгроқ идрок қилиш, пролетар маданиятининг гениал санъаткори ижо-

диёти билан ўзбек адабиёти, маданияти ва республикамиздаги ижтимоий онг тараққиёти ўртасида мавжуд бўлган алоқани янада чуқурроқ очишга бўлган истагимиздан келиб чиқадиган табиий эҳтиёж натижасидир.

М. Горький асарларини тобора чуқур ўрганганимиз сари уларнинг янги-янги қирралари намоён бўлади, бу мислсиз хазинадаги битмас-туганмас ажойиб дурдоналар ўзини кўрсатади.

М. Горький ҳаёти, ижодиёти, ижтимоий фаолияти халққа хизмат қилишнинг ёрқин тимсолидир. Ана шунинг учун ҳам биз Максим Горький номини ҳамма вақт ифтихор ва ҳурмат билан хотирлаймиз.

Танланган асарлар. Учинчи том, УзССР Давлат
бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1964 йил,
165—170-бетлар.

ни эгаллашга, ишлашга ва маълумотни оширишга ҳавасланадилар.

Ҳозиргача қутб доирасидан четга чиқмаган болалар учун Горький буюк ватаннинг ҳамма ўлкалари ва вилоятлари ҳақида, Қримда қишлайтурган қушлар ҳақида, Урта Осиёда етишатурган мевалар ҳақида ҳикоя қилиб беради...

II

Ватанимизни Горький мукаммал билар эди. Советлар Иттифоқида шундай бир шаҳар, шундай бир халқ ёки қабилани кўрсатиш мумкин эмаски, улар ҳақида Горький муфассал тасаввурга эга бўлмасин, уларнинг турмушини, тарихини, хўжалик тузумини ҳикоя қилиб бера олмасин.

У сизга Дон ёки Кубань казаклари ҳақида, Плах усталари ҳақида, Каспий балиқчилари ҳақида соатларча сўзлаб беришга қодир эди.

Горькийнинг қандай бир ажойиб ва фавқулодда ёдлаш кучига эга эканини ҳамма билади. Унинг хотираси фақат ўз турмуш тажрибасинигина эмас, балки талай китобларга йиғилган бўлак кишиларнинг тажрибаларини ҳам тўплаб сақлар эди. Турли замонларнинг адибларини, тарихчиларини, ўлкашуносларини ёддан билиб, уларнинг асарларини, китобларининг босилиш йилини, жилдларини, сонларини ва баъзан ҳатто саҳифаларини ҳам сизга қатъий қилиб айтиб бера олар эди.

Баъзан Горькийни бутун дунёга донги кетган ажнабий ёзувчилар билан бирга кўрганимизда Алексей Максимовични унинг ҳамкорларидан ажратадиган фазилат дарров сизнинг кўзингизга чалиниб туради. Ўша ёзувчилардан энг катталари Горькийга қадар юксак маданий савияга эришган бўлсалар ҳам, нарса ва ашёларни бевосита билишда Горькийдан анча орқада қолар эдилар. Буюмларни бевосита билиш бадий ижоднинг шартларидан биттасидир. Шунинг учун ҳам Горький доимо айтиб турар эдики, санъат меҳнат аҳлининг дастпарвардаси бўлганлиги учун адабиётчилар фольклорни доимо ўрганиб туришлари керак.

III

Горький нарса ва ашёларни мукаммал билар ва суяр эди, лекин кишини у янада кўпроқ билар ва суяр эди. Душманга қарши нафрат билан туғилган омонсиз мақолаларида, лирик қиссаларида, чиркин мешчан ҳаёти тўғрисидаги ҳаққоний ҳикояларида Горькийнинг кишига нисбатан меҳрибон ва мардона ишқи ловиллаб туради.

Бироқ Горький кишидаги бор нарсанинг ҳаммасини ҳам яхши кўрар эди, деб бўлмайди. Фақат жонли, яшовчан, ижодчи ва яратувчи қобилиятгина унинг назарида ҳурматга лойиқ эди.

Ўзининг турмушида ҳам шундай эди. Одамларга нисбатан у ҳаддан ташқари меҳрибон ва бу билан бирга беомон даражада қаттиқ эди. Ҳеч ким у билан эски ошналик

важҳидан унинг диққат ва мароқини талаб қилишга ҳақли эмас эди.

Баъзан Алексей Максимович ўзининг сергап ошнасини биринчи сўз билан ва жиддий қараш билан дўндириб қўяр эди, агар танимаган бир кишини лаёқатли деб билса жуда эски қалин ўртоқлардай қаршилар эди. Энг уятчан ва камсухан бир меҳмонни ҳам Горький қизиштириб суҳбатга торта олар эди.

— Ҳа, бали, ҳа, бали,— деб туриб Горький ўзининг суҳбатдошини худди илк қадамини босаётган болани ташвиқлайтургандай сийлаб кўтарар эди.

Агар унинг суҳбатдоши Горький ўйлагандай бўлиб чиқса, Горький завқланиб унга қараб меҳри бутунлай очилар ва суюнар эди:

— Жуда соз, жуда соз! Ана шуни олиб ёзмабсиз. Шуни ёзганингизда эди, жуда яхши бўлар эди... жиддий айтаман!

Алексей Максимович фақат ёзувчиларнигина эмас, балки учувчиларни, агрономларни, педагогларни, Қизил қўшин командирларини ва умуман, ёзадиган нарсаси бор бўлган ҳамма кишиларни ёзишга ундар эди.

Горький пуч ишларга чидай олмаганидан пуч одамларга ҳам чидай олмас эди.

IV

Леонид Андреев ўзининг хатларидан бирида Горькийни «тарки дунё қилган одам» деб атаган эди.

Бу баҳо ҳам тўғри ва ҳам нотўғридир. Горький турмуш неъматларининг ҳам баҳосини яхши билар эди, у қуёшли кунни, гулханнинг тутунини, тожик тўнининг алвон рангларини сева-сева тамошо қилар эди.

Горький ҳаётни суяр эди. Лекин у ўзини тизгинлаб туришга ва ўз тилак-ҳавасларини чеклаб туришга ҳам моҳир эди.

Гоҳо Алексей Максимович биронта таланти халқ ашулачини эшитса, болалар билан учрашса, Қизил майдондан ўтаётган қувноқ физкультурачиларни кўрса хурсандликдан кўз ёшларини ҳам тутта олмас эди. Кўп вақт Горький мажлисларда ўзининг кўз ёшларини яшириш учун юзини нариги томонга ўгирар эди. Лекин биламизки, у ўзининг бирдан-бир ва суюкли ўғлининг кўмилишида бир қатра кўз ёши ҳам тўккан эмас. Шу фожианинг эртаси куни биз у билан кўришганимизда яна кундалик ишлар ҳақида гап очилиб кетди.

Лекин биз қарилик йилларида ўзининг ягона ўғлини йўқотган бир кишининг аламларини кўрсатадиган биронта сўзни ундан эшитмадик.

Бу нима — чуқур руҳий зилзила ёки тошюракликми? Йўқ!

Яна мазкур Леонид Андреев Горькийга ёзган бир хатида уни шундай қойиган эди:

«Сен билан очиқ дилкашлик қилишимизга негадир йўл қўймайсан». Горький унга кескинлик ва сиполик билан шундай жавоб берди:

«Ўйлашимча у ҳақ эмас! Мен 16 ёшимдан бери ўзгаларнинг сир ва фикрларини

Ўзимга сингдириб келдим. Гўё қандайдир бир бармоқ пешанамга: «Бу ерда ташландиқлар йиғиндиси бор», деб ёзган. Оҳ, қанча кўп нарсалар биламану, лекин уларни унутиш ҳам қанча мушкул.

Менинг шахсий ҳаётимга тақилишни эса мен ҳеч кимга муяссар қилдирмаيمان. Мен — менинг ўзимман. Азоб ва оғриқларимнинг қандай эканлигини суриштириб туриш билан бошқаларнинг нима иши бор. Ўз яраларини оламга кўрсатиш, уларни халқ кўзида тирнаб туриб йирингларини оқизиш, кишилар олдида зарда қилиб туриш, хулоса қилиб айтганда, бизнинг додхоҳ доҳиймиз Федор Достоевский қилганидек қилиши — аблаҳлик, қабоҳат ва албатта зарарли ишдир.

Бизлар ҳаммамиз ўлиб кетамиз, дунё эса барҳаёт қолажак». ...Горький ўз умрининг сўнгги нафасигача ўзига ва жаҳонга нисбатан шу муносабатни сақлаб келди.

Унинг ҳамма диққати аллақачондан ўзига эмас, жаҳонга қаратилган эди.

Ҳаётнинг бойлик ва тўлалигини билувчи шу бахтиёр киши унинг кураш ва иш мазмунини тушунмаган одамлар кўзида «тарки дунё қилган одам»дай кўринар эди. Мана шунинг учун ҳам унинг соддагина дўстлари ва ошналари бўлмай сафдошлари ва ҳамкорлари бор эди.

Бу кишининг кўп йиллик довулли ва ҳар ёқлама иши турмушни тасдиқлашдан иборат эди, ўз мамлакатининг ғалабаларига суюнар, ўз халқининг бахтидан баҳра олар эди.

Ўмрининг сўнгги кунларигача у бутун советлар мамлакати билан тандош, қалбдош бўлиб яшади.

Уша кунларда Совет Иттифоқида Конституциянинг музокараси бошланган эди.

У вақтда жон бераётган Алексей Максимовичнинг ётоғи олдида турган буюк бир дўстнинг айтганига қараганда, Алексей Максимович энтикиб туриб деган эди:

— Мана, сиз билан биз беҳуда гаплар гапириб турибмиз, ҳолбуки, мамлакатда тошлар ҳам куйлайди...

* * *

Горький: «Биз ҳаммамиз ўлиб кетамиз, дунё эса барҳаёт қолажак», деган эди. Дунё барҳаёт қолажак ва Алексей Максимович бутун умри бўйлаб хаёллаганидай бўлажакдир.

Шу дунёда устоз, жанговар инқилобчи бўлган Горький яшаяжакдир.

«Еш асиничи», 1937 йил 18 июнь.

Адабиётимизнинг ўлмас виждони

Алексей Максимович Горький, кўп адабиётчиларнинг таъбири бўйича, рус адабиётининг соф ва улугвор виждони эди. Бу баҳо, ҳеч қандай муболаға ва туманли таъбир эмас, балки совет классигининг бутун ижод йўлига тўғри ва реалистик бир баҳо эди.

Горький... Бу ном кўп совет насларининг ўлмас бадий хазинасидир.

Максим Горький адабиётимизнинг пор-

лоқ . виждони — ижодий хаёлларимизнинг ташаббускори, яъни ижодий иш шакллари-нинг ташкилотчиси эди. У коллектив ижод формаларининг биринчи жарчиси, совет халқларидаги фольклор хазиналарини очувчи хазинадор; Жуманбулбул, Сулаймон Стальский сингари халқ бахшиларининг юқори адабий даражага кўтарган буюк танқидчи сифатида шоён тақдир бир сиймодир.

Горький совет адабиётининг буюк отаси, ёзувчилар оиласининг оқсоқолидир. Бу баҳода ҳеч қандай ортиқчалик йўқ. Чунки Горькийга қанча юқори баҳо берилса камлик қилади.

Бизда, ёзувчилар ўртасида Горький меросини эгаллашда кечирилмас нотўғри практика бор. Шоирлар, танқидчилар, очеркистлар, адабиёт тарихчилари Горькийдан етарлича ўрганмайдилар. Прозачилар эса, Горькийдан ўрганишни бевосита тақлидчилик маъносида тушунганлари учун кўп вақт нотўғри хулосаларга келадилар. Холбуки, Горькийни текшириш ва ўрганиш жуда катта бадиий мактабдир. Шоирлар, мунаққидлар Горькийнинг поэзиясини ва мардона танқидий мулоҳазаларини ўрганиши керак.

Мутаассуф, Горький ижоди ҳозирги кунгача ўзбек ўқувчилари оммасига етарлича тақдим этилган эмас. Адабиётимизнинг ўлмас виждони, ижодимизнинг донишманд отаси бўлган Горький буюк романчи, буюк ҳикоячи ва буюк муаллимдай ўзбек китобхонларига танилиши керак.

У л и м

Недир борлиқнинг темир қонуни?
Недир борлиқдан йўқликка ўтмоқ.
Бу кеча дунё йўқотди уни,
Дўстларга қолди кўз ёши тўкмоқ.

Синдими бу кун қудратли қалам,
Синдими нурдан тўймаган кўзлар?
Хабар тугул шу кечки телеграм
Ерди қалбларни тўёки нашта.
Жаҳонга бугун хайр деб кетди,
Жаҳондан бугун зўр адиб кетди!

* * *

Баҳор фаслида баҳористонда
Яшнаган элга видо деб кетиш!..
Лабида қотган илиқ бир ханда,
Жанг ишқи қилди уни парвариш!

Нега ғамгиндир бугунги саҳар?
Нега қуёш ҳам ёғдирмас шуъла?
Алам чироғи нега муқаддар?
Сен йиғлайсанми, эй қуёш, сўйла!

* * *

Горький ва ўлим... Бу қилишмайди,
Ким ҳаётни севди ундан ҳам
ортиқ?

Бахтиёр яшанг! Шу васияти!
Ғолиб яшамоқ унга зўр тортиқ!

Ўлмас адибга мангу ёдгор
Курашда қайнаб гуллаган ўлка,
Доҳи дўстига бу буюк диёр
Тикажак ватан бўйлаб бир ҳайкал!
Инқилоб учун яралди Горький
Ўлса ҳам яна доим бизники!

«Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 20 июнь.

Устов

Устознинг мард қалбида қайнаган олижаноб гоя — у ҳам бўлса гуманизм гояси эди. У одамнинг қадр-қимматини ҳар нарсадан устун қўяр, унга чин қалби билан ишонар эди. Унинг илгаридан айтган «Инсон деган ном мағрур жаранглайди», деган асл, дохиёна сўзи асрлар тарихининг варағида нур сочиб туражак.

«Одам» деган сўз унинг қулоғи остида ҳамиша жаранглаб турар эди. Бу мансабга ер юзида ҳеч қандай мансаб тўғри келмаслиги, бу мансабнинг шу қадар олижаноблиги, чиройлилиги ҳақида чарчамасдан ва ишқ билан сўзлар эди.

Социалистик маданиятнинг устози Алексей Максимович Горький одамзоднинг яхши фазилатларини куйлашдан чарчамагани каби, эксплуататорлик нафси билан одам устида ҳар қандай жирканч, разил ишлардан қайтмайдиган шахсларни ҳам реалистик равишда типик қилиб чизиб кўрсатган эди. Киши дунёга келар экан, унинг одамликка хос яхши фазилатлари бўлсин, — мана шундай одамни севар эди Горький.

Алексей Максимович одам ҳақида гапириш билан кўпроқ маданият, демократия соҳасида социалистик маданиятнинг генийси сифати билан доҳиёна гапирар эди. У буржуазия демократиясининг туб-томири билан нимага қадалгани ва нималарга хизмат қилажagini ёрқин кўрсатиб берган эди. Капри оролида тамомлаган машҳур «Она» романида «Русия — энг равшан демократия ўлкаси бўлади», деган эди. Горький воқеани жуда олдиндан кўрадиган одам — узоқ-узоқларни кўзлайдиган одам эди. Унинг бир неча йил бурун айтган сўзлари мана бизда барқарор бўлди. Социалистик маданиятнинг ҳусни бўлган Горький социалистик маданият ҳақида жуда қимматбаҳо фикрлар берган эди.

Уларнинг маданияти бўлган мактаби ёлғончи, бутхонасида ҳам ёлғонлайдилар. Парламентда ҳам ёлғонлайдилар. Матбуот орқали ҳам ёлғонлайдилар ва ифвогарлик билан шуғулланадилар. Уларнинг маданияти бўлган полициячи — ишчиларни уриш ва ўлдириш ҳуқуқи берилгандир, деган тўғри ҳаққоний баҳони ўзининг «Америка капиталистларининг негр ишчиларига қарши террори» деган асарида жуда равшан кўрсатган эди.

Паразитлашган, йўқсил халқ устига зулм занжирини солаётган, ёлғончилик, разилликни касб қилиб олган эксплуататорлар ва уларнинг маданиятини Горький жуда ёмон кўрар, ўткир танқид остига олар эди. Унинг «Маданият капитализм оламининг ички керакли бир нарсаси эмасдир. Фаннинг асосий вазифаси интеллектуал тараққиёт, капита-

лизм зулми остида куч-қувватини йўқотган, ориқлаган одамзодни соғломлаштириш, инерт моддаларни энергияга айлантириш, одам аъзосининг қурилиш ва ўсиш техникасини тушуниш бўлиб, буни буржуазиянинг англаши мумкин эмас, булар ҳаммаси ҳозирги замон буржуазиясини ҳам Марказий Африка ваҳшийларига ўхшаган жуда кам қизиқтиради», деган сўзи капитализмнинг маданиятга қандай қарашини очиқ кўрсатади.

Горький революция йилларида ҳам Ленин ёнида туриб, большевистик ишнинг равнақи учун курашди. У оммани Ленин байроғи остига чақирди. Ленин Горькийни бениҳоя севар, унинг асарларини завқ билан ўқир эди. Шунинг учун ҳам Горькийга совет адабиётининг обрўи — ҳусни деб баҳо берган эди.

Бағритош эксплуататорларга душман, меҳнаткашларга чиндан-да дўст бўлган бу улуг одам ўзининг ўткир қалами билан йўқсилларнинг ҳаётини тасвир қилди.

У ўз ҳаётини Ленин иши учун берган улуг устоз, Маркс, Энгельс, Ленин таълимотини чарчамай тарғиб қилди. У большевизмнинг революцион ғояларини акс эттирган ўнлаб танқидий-сиёсий мақолалар, юксак асарлар яратди.

Горький ўлди, аммо у миллионлар қалбида абадий сақланажак. Горький ёруғ нурки, у асрлар бўйи тарих бетида ярқираб туражак.

«Ленин йўли» газетаси, 1939 й., 18 июнь.

Улуғ пролетар ёзувчиси

Алексей Максимович Горькийнинг адабиёт оламига кириб келган вақти ўтган асрнинг 90-йиллари эди. Революция учқунларининг қудратли алангалари ўзининг ёлқини билан кўпларни ўз майдонига тортган эди. Озодлик байроғини мағрур кўтарган пролетариат ўз хўжайинларига қарши, эксплуататор солимларга қарши чинакам қонли курашга отилган эди. Хуррият трибунасига қараб отилганларнинг бири Алексей Максимович эди.

Мавжуд ҳаётнинг қора режимига қарши протест байроғи кун сайин юксак кўтарилар эди. Социал ва миллий зулмнинг азобларида янчилайётган йўқсул халқ ўзини шу байроқ остига олар ва ўзини ана шу ҳаққоний, адолатли курашнинг чинакам иштирокчиси санар эди. Мана шундай қизғин моментда адабиёт оламида буржуа интеллигенциясининг мавқеи қўрқинч, чекиниш, иккиланиш билан белгиланган бир вақтда М. Горький ўзини чин курашчи сифатида санади, у бошланғич асарларидаёқ мавжуд ҳаётга протест овозларини тасвирлайди.

Адабий ишга бошланғич ҳавас билан кирган Горький, биринчи асари «Макар Чудра» ни (1892) ёзди. Ундан сўнг «Изергиль кампир» асарини тақдим этди. Бу асарлар эндиgina қўлига қалам олган ҳаваскорнинг маҳсулоти бўлишига қарамай, маълум идея йўналишида эди. «Одам» деган кичик ҳикояси ёзилди. Бунда у «инсон ерни безағувчи, ер қуёшидир», деди. Ҳажм жиҳатдан

икки бетга етмаган кичик асар инсоний хислатларга, ҳикматлар билан тўла.

Инсон қудратли кучга, билишга ва ҳар нарсани қилиш қобилиятига эга. У табиатнинг қули бўлмайди, балки табиатни қул қилади. Шунинг учун ҳам «инсон ўз табиатига кўра ҳам бир санъаткордир», дейди Горький. Меҳнат чинакам инсоннинг ҳусни. Инсон у билан улғаяди. У билан яшаш қобилияти ихчамланади. Илм, меҳнат — бу инсон учун энг улғувор нарса. Инсон бунга қобил бўлмай, ҳақиқий ҳаёт қуриши, чинакам инсоний яшаши мушкулдир. Горький шунинг учун ҳам: «Меҳнат ва илм — ер юзида бу икки нарсдан аълороқ ҳеч нарса йўқдир», деган эди.

Горький гуманизмининг енгучи аҳамияти шундаки, у инсоннинг бутун фазилатини табиат ва жамиятга бўлган онгли муносабатдан кўради. Киши бу соҳада ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Ўз ҳаёти учун киши табиатни қул қилади, жамиятни чинакам озод киши талабига, киши шахсининг ҳурлигига мослаштиради. Горький айтганидай: «Ҳаётнинг мазмуни — революцияга хизмат қилишдадир», бу нарсасиз киши шахсининг ҳур бўлиши ҳам мумкин эмас.

«Табиат бизга ҳаётдан бошқа ҳеч нарса берган эмас. Биз ўзимизга зарурий барча нарсаларни ундан ўзимиз оламиз». Алексей Максимович айтган киши шу қобилиятга эга бўлмагунча ҳаётга қабул бўлолмайди. Горький асарида социалистик одамгарчиликнинг жуда актуал вазифалари, фазилатлари, улғуворлиги, қудрати кўрсатилади. «Она»,

«Душманлар», «Клим Самгин», «Артамоновлар иши» ва бошқа бирмунча асарлари билан Горький мавжуд режимнинг пуч, ёлғончилик, пасткашликка асослангани ва унда киши шахсини кўриши берилиб, яна бир томондан уни тилка-пора қилиш қудратига эга бўлган пролетар ҳаракати тасвирланади. Чинакам яшаш пролетар кураши ҳаракатининг ҳосили бўлади. Горький гуманизми ана шу кураш ичида туғилди. Унинг «Инсон деган ном мағрур жаранглайди» деган ҳикматли сўзи социалистик гуманизмнинг эпиграфи бўлиб қолади.

Алексей Максимович ёзувчи бўлиши билан большевиклар партияси ва ишчилар синфи билан узвий боғланган эди. У большевиклар ва ишчи синфининг ҳаққоний йўлидан бадий ижод учун озиқ олар эди. Горькийнинг адабиёт оламида ягона қилган нарсаси ҳам революция ўтлари ичида енгиб чиқиш, большевиклар сиёсатининг туб мағзига тушунган ҳолда, адолатли кураш, озодлик ҳаракатини тасвирлаш ва жамият ҳаётига актив қатнашиши бўлди. Унинг ҳаёти қизғин курашлар ичида, ҳаётий қийинчиликлар ичида ўтди. Шунинг учун ҳам у, ишчи ҳаётининг мазмунига тез тушунди ва уни чинакам ҳаёт қилиш учун жонбозлик кўрсатди. «Она» романида, «Душманлар» пьесасида, «Коновалов» каби асарларида ишчи ҳаёти, айниқса, ўз биографиясидан олинган эпизодлар берилади. «Коновалов» да ёш Алёшанинг нонвойхонада ишлагани тасвирланади. Ишчи ҳаётини, курашини,

интилишини, психологиясини Горький син-
гари реалистик моҳирлик билан тасвирла-
ган киши йўқдир.

Горький ўз ижодининг бошида романтик асарлар яратди. 1892 йилдан бошлаб 1905 йилгача ёзган анча асарларида шу ҳол кўринади. Горький романтикаси — курашчан романтика эди. У мавжуд ҳокимиятга қарши бўлган қизғин кураш романтикаси эди.

Устоз Совет ҳукуматининг маданий ҳаётида жуда кўп иш қилди. Ўз ташаббускорлиги билан бир неча журналлар ташкил қилди. Совет адабиётига етакчилик қилди. Ёш ёзувчиларни тарбиялади. Социалистик маданиятнинг ҳар соҳасига ўзи бошчилик қилди. СССР халқлари адабиётини ўрганишга бутун диққатни жалб қилди, ўзи мунтазам чиқиб турувчи «СССР халқлари ижоди» деган журнални ташкил қилди.

Горький совет ҳукуматининг душманларига аёвсиз душман эди. У троцкийчи-бухаринчи бандаларнинг шайкаларига қарши курашда Ленин партиясининг доно сиёсати билан актив ишлади. Горький ҳали ҳам биз билан. У совет адабиётининг ўсиши учун ҳали ҳам устоз. Унинг хотираси совет халқи юрагида абадий сақланажак.

Ёшларнинг дўсти, меҳрибон устози

Ёш ёзувчиларга таълим беришда Горькийга тенг келадиган кимса ҳали ҳозиргача ҳеч қаерда кўрилгани йўқ. Янги чиқиб келаётган ёш талантларга кўрсатган ёрдами, астойдил маслаҳатлари унинг ижодий ишларининг бир қисмини ташкил қилар эди.

Афсуски, буюк Горькийнинг мана шу танқидий, тарбиявий мақолалари, бошқа кўп асарлари бизнинг тилимизга таржима этилган эмас. Унинг ёш ёзувчиларга, ишчи мухбирларга ёзган хатлари, алоҳида мақолалари, очерк ва ҳикояларга берган таҳлиллари бизнинг тилимизга албатта таржима этилиши зарур. Булар сўзсиз ёш ёзувчилар ва мухбирларга ўз ижодий маҳоратларини оширувда катта ёрдам беради.

Горький жуда кўп ёш ёзувчи ва мухбирлар билан хат ёзишар эди. Бу ҳақда Ефим Зозуля: «У ҳар кун ортиқ даражада иш билан машғул бўлар эди, аммо ёзувчиларга, ишчи мухбирларга, ёш шоирларга хат ёзиш унинг кундалик мажбурий иши қаторига кирган эди», деб ёзади.

Ўзини дунёнинг улуғ кишилари қаторига

еткизган Горькийнинг энг яхши хусусияти шунда эдики, у ўзининг ўқиш, ишлаш тажрибаларини ёшларга тақдим қилар ва ўргатар эди. У, «Мен қандай қилиб ёзишга ўргандим» деган мақоласида шундай дейди: «Зўр француз адабиёти — Стендаль, Бальзак, Флобернинг менга ҳақиқий ва чуқур тарбиявий аҳамияти жуда катта бўлди. Бошланғич ёзувчиларга мана шу ёзувчиларни ўқишни жуда ҳам маслаҳат берар эдим, улар ҳақиқатан ҳам буюк санъаткор, улуг шакл усталари. Бундай санъаткорларни рус адабиёти ҳали билмайди».

Горький ёш ёзувчиларнинг энг катта камчилиги сергаплик эканини, ҳақиқий бадий асарда ҳеч ортиқча сўз бўлмаслиги, жумлалар қолипда қуйиб олингандай ихчам бўлиши зарур эканини кўрсатди.

Масалан, битта ёш ёзувчи шундай ёзган: «Индамасдан, сўзсиз ишладилар. Икки соатдан бери ёнма-ён окоп қазимоқда бўлган жанговарлар бир оғиз ҳам сўзламадилар». Горький биринчи жумланинг ёнига «индамай — сўзсиз ёзишдан нима маъно чиқади, агар одам индамаса гапирмаганлиги ўз-ўзидан аниқ-ку», деб танқид қилади. У ҳар вақт гап сиқик, маъноли бўлсин, ишлатилган сўзлар қатъиян аниқ бўлмоғи зарур, фикр аниқлиги ифода аниқлигига қаровдир, деган эди. Горькийнинг «безаклаб» ёзиш тўғрисидаги фикрлари жуда ажойиб. Безакли тасвирлардан иборат бўлган жумлаларни чизиб Горький шундай дейди:

«Гўзал» ёзиш керак эмас, бунга ҳожат йўқ, умуман, жуда гўзал бўлиб кетса ҳам

Ўқишда кулги, бемаза чиқади, «гўзал» ёзиш истаги авторнинг оддий ва ишонарли ёзишига халақит беради. Ҳақиқий гўзаллик оддийликда».

Узлуксиз ўқиш-ўрганиш тўғрисидаги маслаҳат ва турмушни жуда чуқур, иппидан игнасиғача эгаллаш зарурлиги тўғрисидаги кўрсатмалар Горькийнинг ёшлар билан бўлган муносабатида энг асосий жойдир.

«Менга яхши маълумки,— деб ёзади Горький,— бошловчи ёзувчилар орасида тушуниб етмаслик жуда катта. Улар ўзларини олим ва ҳатто доҳий бўлиб қолган деб билдилар. «Ёзиш касби» енгил меҳнат деб хато ўйловчи ўртоқлар ҳам бор».

«Талант? Бу — ўз ишингизга муҳаббат қўйиш, ишнинг кўзини билиш демакдир. Бутун вужудингизни, бутун кучингизни танлаб олган ишингизга берингиз. Ўқиш керак, ўқиш, ўртоқлар! Сизнинг ўқийтурган нарсангиз бор, сиз учун билим хазинаси тўпланган, сиз дунёда ҳеч қачон вужудга келмаган энг ажойиб замоннинг ажойиб даврида яшамокдасиз».

Тобора ўқиш ва ўрганиш эҳтиёжи ошиб бораётган ёш ёзувчи ва мухбирларимизни цитаталар билан қаноатлантириб бўлмаслиги ҳаммага маълум. Ўқиш ва ўрганишнинг ҳақиқий йўли Горький қолдирган ва бошқа жаҳон классиклари қолдирган асл манбаларнинг ўзига мурожаат қилишдир. Бизнинг вазифамиз ўз дўстларимизни шунга даъват этишдан иборат.

Мен унинг уйида бўлдим

Мен Максим Горький асарларини ўқиб, шундай буюк ёзувчи билан гаплаша олармиканман, деб умид қилардим. Лекин кўриша олишимга ҳеч ишонмас эдим. Унинг асарларини ўқиганимда унда бўлган санъаткорликка ҳавасим келарди. Ўйлардимки, шундай буюк бир ёзувчининг ҳузурида бўлиш ва у билан гаплашиш жуда қийиндир деб.

1934 йилда уни Ёзувчилар қурултойини очиш вақтида биринчи бор кўрдим. Унинг содда, меҳрибон гаплари ҳамма вакилларга ҳам баробар эди. Уйига борганимизда бизнинг ўйин ва ашулаларимизга қўшилиб турди. Мен бу учрашувни унутмайман.

Мен унинг «Она» асарини икки қайта ўқиб чиқдим. Бу асар ўқишга жуда ўнғай бўлиши ва тарихий фактларни яхши беришдан ташқари, менинг ўзимга қандай қилиб ёзиш кераклигини ўргатди.

Мен «Ҳуқуқ» романини ёзганимда «Она» дан кўп нарсa ўргандим.

Горький билан учрашганда

Буюк Союз совет ёзувчилари қурултойи бўлаётган эди. Минбарга чиққан улуғ адиб Максим Горькийни кўриб беихтиёр ўрнимдан туриб кетдим. Унинг қотма вужуди, узун мўйлови, кулиб турган кўзлари ва турмушнинг оғир кулфатларини кечиб ўтган юзларида жозибали муҳаббат сезилиб турар эди.

— Қимматли ўртоқлар!— Жозибали бир товуш билан сўз бошлади. Унинг маънодор сўзларини бутун зални тўлдириб ўтирган кишилар ҳузур қилиб эшитар эдилар. Мингларча кўзлар совет адабиётининг дурри-гавҳарига тикилган эди. Бу буюк революционер адиб, доно устоз гапираркан, менинг кўз олдимдан унинг асарларидаги революционер қаҳрамонлар ва Горькийнинг ёшлигида тортган жабру зулмлари ўта бошлади...

Улуғ адиб Алексей Максимович Горькийнинг боғига борганимизда у бизни жуда камтарлик ва меҳмондўстлик билан қарши олди. Мен унинг узун-узун панжали, қари қўлларини сиқиб сўрашганимда, юрагим тўлқинланиб кетди. Мен ўзимча:

— Агар Горький ёнига боролсам, унинг билан анча суҳбат қиламан, адабиёт тўғрисида кўп нарсаларни сўраб, билиб оламан,— деб ўйлаган эдим.

Қурултой делегатлари Горький ёнида. Мен унинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир сўзини диққат билан кузатиб бордим. Унинг соддагина уйига кирганимизда у биз билан худди ёски қадрдонлардай суҳбат қилди. Сўзлари маъноли бўлган бу улуғ устознинг

суҳбатига ҳеч тўйиб бўлмайди, содда, самимий гаплари киши қалбига роҳат бағишлашдан тўхтамайди. Мен ўйлаб қўйган саволларим унинг суҳбатидаёқ ечилиб кетди.

Чиндан ҳам мен ўз тарихимда учраган бу қисқа муддатли олижаноб суҳбатдан йиллар китобини ўқигандай маза олдим.

У бир уста наққош эди. У одамзод бахти, эркин ҳаёт учун маёқ ролини бажарувчи нақш асарлар яратиб ўтди. Ундан мингларча қаламкашлар ёзишни, турмушни тўғри тасвир қилишни ўргандилар.

У машҳур турмуш устози — ундан миллион кишилар қандай қилиб яшаш кераклигини ўрганадилар, қандай қилиб эркин ҳаёт қуришни ўқийдилар. Мен унинг билан хайрлашганимда — худди абадий айрилаётгандай, кўз косаларим ёшга тўлди...

Мен ўша унутилмас суҳбатдан кейин ўзимда қандайдир бир куч сездим. Шундай буюк одамларнинг камтарин бўлишлари, кишилар билан жонбахш суҳбатларини эсланган сайин яна Горькийга муҳаббатим ортади.

Горький ўлди. Бироқ унинг асарлари тирик. Унинг номи кишилиқ эрки учун курашган улуг кишилар қаторида дунё меҳнаткашларининг қалбида абадий яшайди.

Улуг устознинг асарларидан ўрганиш революция тарихини ўрганишдир. Ундан ўрганиш социалистик адабиётнинг тарихи ва қоидаларини ўрганишдир.

Ҳаёт лирикаси

Биринчи марта А. М. Горькийнинг «Хон ва Хонзода» ҳикоясини «Ер юзи» журналида ўқиган эдим. Ҳали у вақтларда бошланғич мактабнинг ўқувчиси сифатида рус тили билан энди таниша бошлаган давр эди. Оригиналдан ўқишга «тиш» ўтмас эди. «Хон ва Хонзода»ни мароқ билан қизиқиб ўқиган бўлсам-да, бироқ ҳикоя катта бувиларнинг бизга айтган ажойиб эртакларидек туюлди, ҳикояни болаликка хос шуур билан ҳазм қилган эдим. Фақат икки дағал ёввойи эҳтироснинг қурбони бўлган бегуноҳ қизга жуда ачинган эдим. Лекин ҳикоядаги бадий моҳирликни пайқай олганим йўқ эди.

Университетда одатдагидек дарслар давом этар эди. Танаффусдан сўнг аудиторияга йиғилдик. Ҳаммамиз секин ва одоб билан муаллимни кутиб олдик. Студентларнинг илиқ табассумига сазовор бўлган «Рус адабиёти тарихи» муаллими ҳар кунгидек очиқ чеҳра билан нималарнидир сўзлаб дарсхонага кириб келди. Портфелини столга қўйди, биз билан имо қилиб саломлашди-да, яна сўзида давом этди. У оддий сўз эмас,

шеър ўқир эди. У артистлардай ҳолатга кириб, гўё Гамлетдай оташин монолог ўқир эди. Муаллим юрак билан ўқиганда, ойнаванд бино жонон пиёладек жарангларди. Доно сўзларга биз жон қулоғимизни тутган эдик.

Унинг овозидан денгизнинг зардали бўкириши, лочиннинг аламли ва ғазабли қичқириғи эшитилгандек бўларди. Ярим соатча давом этган шеърый мелодия тўхтади.

— Улуғ пролетар ёзувчиси Алексей Максимович Горький «Лочин қуши қўшиғи»ни шундай ёзган эди, — деди муаллим.

Орамизга чўккан вазмин жимлик бўшашди, ҳаммамиз бир-биримизга қарадик, кўзларимизда муаллимга бўлган шогирдлик муҳаббатининг нурлари ялтигланган эди. Ўша пайт биринчи марта улуғ Горький ўз салобати билан кўз олдимизда мужассамланиб, юрагимиздан чуқур жой олган эди. Шундай қилиб, Горький асарларининг оригиналини ўқишга зўр бердим. Горький адабиётининг гармоникасини англай бошладим.

Денгизнинг майин табассуми, даҳшатли қаҳқаҳаси ва бўрон қушининг ғазабли қичқириғи Горький орқали қулоғимизга эшитилди. Горький мусибатли ҳолатнинг тубанликларидан кўтарилиб, ҳақиқат қиличини ярқиллатиб, юксакларга қараб парвоз этди. У қуёш фарзандларига ҳаётнинг заҳар ва азобларини кўрсатиб берди. Ҳаётнинг жароҳатларига сабабчи эксплуатация эканлигини айтиб, яраларни тузатувчи малҳам — ишчилар синфининг революцион жанги эканини мағрур овоз билан бутун дунёга ёйди.

Горький продасида муҳаббат ажал устидан ўз ҳукмини юргизди. «Она»да пролетариатнинг героинаси, коммунизмнинг жарангловчи гимнини берди. Горький оташин романик, ҳаққоний реалист эди.

Горький одамохун, шунинг учун ҳам унинг севган қаҳрамонлари гигант қадамлар билан олдинга борувчи, истиқболга ишонач кўзи билан қаровчи мағрур одамлардир.

Горький пьесаларини таржима қилиш менга тарихдан, синфий жанглардан, мардлик ва қаҳрамонликдан савод берди.

«Қизил Ўзбекистон», 1940 йил 18 июнь.

Қуёшдек барқарор.

(Хотиралардан)

Бир минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йил. Август ойининг ўн тўққизинчи куни бўлса керак, Москва ҳавоси ҳар қачонгидан ҳам тиниқ, кўча-кўйда ўз тирикчилиги, ташвишида юрган ёш-қари москваликларнинг юзларида табассум, кўзларида шод-хуррамлик.

Бутун Иттифоқ Совет ёзувчиларининг Биринчи съезди очилаётган кун. Мингларча москвалик ва турли шаҳар, қишлоқлардан келган меҳмонлар Союзлар уйининг биноси олдига тўпланишганлар. Ҳамма олазарак. Халқ кимнидир кутмоқда.

СССР ёзувчилари тарихий Биринчи съездининг делегатлари жумласидан марҳум Зиё Саид, Ҳусайнжон Шамс ва Ойдин Собирова, Ғафур Ғулом, Ғайратий, Раҳмат Мажидий, мен ва ўнларча бошқа республикалардан келган делегатлар съезд мажлиси очиладиган бинога киролмасдан туриб қолдик. Союзлар уйининг атрофи, кўчалар оломон билан тўлиб-тошган... На отлиқ ва на пиёда милициялар Союзлар уйининг катта залига кириш учун йўл очолмас, оломон егаллаб олган еридан бир қарич ҳам жиллол

майди, жилиш учун жой ҳам йўқ. Биз делегатлар ҳам оломонга қўшилиб кетдик, булар орасидан ажралиб чиқиб, залга кириш имкониятидан мутлақо маҳрум эдик.

Оломоннинг кўзи, бутун эътибори катта йўлга қаратилган.

— Келяпти!— деб кимдир қичқирди.

— Худди ана шу машинада келяпти,— деб яна кимдир қичқариб юборди.

Катта йўл оломон билан тўлиб-тошганидан машина жилолмасдан тўхтаб қолди. Шофёрнинг «йўл очинглар» маъносида бераётган сигнали бефойда эди. Отлиқ ва пиёда милиция отряди одамларга бақариб-чақариб машинага йўл очиб беришга ундар эди. Қаяқда, бир неча минут ўтар-ўтмай қора МК одамлар билан ўраб олинди.

— Горький!

— Алексей Максимович Горькийга ура!

— Ура!.. Ура! Ура! Севимли ёзувчимизга ура!— садолари янграб, бутун халқ, ёш-қари, аёл-эркак, қиз-йигитлар бир оҳангда қарсак чалишарди.

Машина оломон қуршовида. Ҳамма машинага интилади. Машина одамлар исканжасига тушиб қолганидан унинг эшигини ҳам очиб бўлмас эди.

Одамлар машина ичида Алексей Максимович бор-йўқлигига шубҳа қилиб:

— Балким, машина ичидаги бошқа одамдир,— деса, машинага яқинроқ турган бир одам баланд овозда жавоб берарди:

— Ўртоқлар! Алексей Максимовичнинг ўзгинаси. Ана-ана, мўйловидан таниб турибман...

Бу ҳақиқатни эшитган оломон тобора машинага яқинлашиш учун толпинарди.

Милиция ва оломон ичидаги бақувват, эпчил йигитлар ёрдамида машина олдини тўсиб олган одамлар орқага, ёнга сурилиб оз бўлса-да, йўл очилди, машина бино эшиги томон силжиб етди ва ниҳоят Алексей Максимович Горький узун қоматини базўр икки букиб машина эшигидан чиқди ва тик туриб олиб ўз севимли китобхоналарига қўшилиб қарсак чала бошлади.

Тинимсиз қарсак ва «Ура!» садолари янгарар эди. Улуғ Горький баъзан қарсак чалишдан ўзини тийиб оломонга боқиб жилмаяр, узун хушмўйловини силаб, қуюқ қош тагида порлаб турган теран кўзини сузиб дунёда энг севган ва қадрлаган нарсаси — одамларга чексиз меҳр-муҳаббат тўла қалбини бағишлаган улуғ инсон қиёфаси намоён қилинаётгандек туюлар эди.

Милиция ходимлари одамлар орасини ёриб дарвозага йўл олди. Энди улуғ ёзувчи учун Союзлар уйи залига йўл очиқ. У ўзи севган китобхоналари билан хайрлашуви, ўз ташаббуси билан таъсис этилган тарихий съезд мажлисини очиши мумкин. Бутун дунё жамоатчилигининг кўзи Москвага тикилган. Улар улуғ совет ёзувчиси Горькийнинг совет адабиёти ва совет ёзувчилари зиммасига тарих юклаётган вазифалар тўғрисидаги докладини эшитишга муштоқлар.

Алексей Максимович Горький ўзига қаратилган мингларча меҳрибон кўзлардан кўз узолмай тик туриб қолди. У гоҳ жилмайиб, гоҳ хушбичим мўйловини силаб, гоҳ

қарсак чалиб ўз ҳаяжонини боса олмаётган китобхон ва томошабинларини тинчитмоқчи бўлар эди. Лекин халқ вулкандек қайнаб, тўлқинланар, уни сира тинчитиш мумкин бўлмаган эди.

Мана шу вулкан оқимида зарра учқун бўлиб мен ҳам қотишган эдим. Китобларини ўқиб қалбимни мафтун қилган улуг совет ёзувчиси буюк устоз Алексей Максимович билан биринчи учрашувим шу зайлда бўлган эди. Мен ҳам миллион-миллион китобхонлар қаторида қарсак чалиб, табриклаб, донишманд Горькийнинг нуроний қоматини, мулоийм табассумини ҳаяжонланиб ўзимда йўқ хурсандчилик билан кўришим шундай бўлган эди.

Мен совет адабиётининг кўп миллатли арбоблари билан съезд мажлисида ўтириб улуг Горькийнинг беқиёс мазмундор ва фалсафий докладини мароқ билан тинглаган делегатлардан бири ҳамда улуг Горький билан бўлган мулоқотда бўлганим учун ўзимни беҳад бахтиёр санайман. Мен бутун адабий фаолиятимда Горький адабий мактабидан баҳраманд бўлиб келаётган кўп мингли шоғирдларининг энг ушоғи сифатида Горькийдек ростгўй, принципиал, одамларга ғамхўр, совет халқига беминнат дастёр бўлиш учун ҳаракат қилиб келдим. Бундан сўнг ҳам, халққа, Коммунистик партияга содиқ бўлиб қоламан.

Чинакам ишчилар, меҳнаткаш халқ ва зиёилилар манфаатини ёқлаб, унга истиқбол йўлини равшан кўрсата олган ўз кўлами эътибори билан Горькийга тенг келадиган

чинакам ёзувчи дунёда камдан-кам ўтган бўлса керак.

Ғам-қайғуда, шод ва хуррамликда халқ билан ҳамдард бўлиб, халқ ҳаётини куйлаган ёзувчигина халқ юрагига йўл топа олади. Улуғ Горький ўзининг шоҳ асарлари билан халқ қалбини забт эта олган биринчи ва такрорланмас совет ёзувчиси эди.

Мана, биз совет ёзувчилари ўз адабий фаолиятимизда кимга тақлид қилишимиз ва кимдан кўпроқ ўрганишимиз керак.

Ўлмас Горькийнинг умри, адабий мероси қуёшдек барқарор. Горький биз совет ёзувчиларининг байроқдоримиз эди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

1963 йил 27 март.

Устозга муносиб бўлиш масъулияти

Горькийдан ўрганиш ҳақида гапирганда, менинг назаримда, аввало шуни айтиш керакки, у бизни ҳаётга революцион кўз билан қарашига ўргатади.

Ижтимоий тараққиётдан орқада қолиб, ҳаётдаги келажак куртакларини, эртага ким ва нима енгажagini айтишга ожиз бўлган танқидий реализм ўрнига қандай метод келиши керак, деган савол кун тартибига қўйилганда, ёш Горькийнинг дастлабки назарий фикрларидаёқ келажакдаги янги адабий методнинг — социалистик реализмнинг асосий принциплари белгиланган эди. Унинг ҳаёт ҳодисаларини революцион тараққиётда кўрсатиш, ҳаёт материалига чинакам хўжайиндай онгли муносабатда бўлиш, инқирозга юз тутган нарсани инкор этиб, туғилаётган ва келажакдаги ишончли бўлган нарсани қатъий тасдиқ қилиш, ҳаётнинг асосий ўсиш тенденциясини топа билиш, ҳаёт материални ташкил этувчи ғоя ҳақидаги фикрлари XX аср прогрессив адабиётининг, совет адабиёти ва унинг методининг асосларидан бўлиб қолди.

Горькийнинг ижодий фаолияти бу назарий қарашларни амалда тасдиқлади ва уларнинг ҳаётийлигини кўрсатди. «Она» романи ҳаёт материалига келажак кўзи билан, революционер кўзи билан қараб ёзилган асар эди.

Горькийнинг назарий фикрлари ва ижодигина эмас, бутун ҳаёт фаолияти ҳам турмуш билан ҳамкор бўлган ана шундай янги адабиётни яратиш ва уни кучга тўлдиришга бағишланган эди. У ҳатто соғлиғи унча яхши бўлмаган вақтларда ҳам қаҳратон Мурманскга, жазирама Сальск чўлларига, Днепростройга ва Боку нефть конларига бориб, очерклар, оддий репортажлар ёзади. Бу — буюк ибрат эди. Янги адабиётнинг Горький типигаги намояндалари етишиб чиқди. Мамлакат ҳаёти ва халқ манфаатлари билан яшаш совет адабиётининг муқаддас традицияси бўлиб қолди.

Бир йил аввал совет халқи партиямиз Марказий Комитетининг саноатни идора қилиш системасини қайта қуриш ҳақидаги таклифини маъқуллади. Бу ҳодиса ижтимоий ҳаётимизни тўлқинлантирди, халқ билан партия бирлигини яна бир намоёниш қилди, турмушимиз мазмунини, қалбларимизни бойитди. Бу ҳақда адабиётимизнинг «енгил сувори» жанрларида кўпгина разведкалар бўлди. Энди халқ зўр ижодий тўлқинларни кутади, у шунга ўрганиб қолган, буни ёзувчилар ҳам биладилар. Совет адабиёти бу умидни оқламаслиги мумкин эмас, ундаги Горькийча традициялар шунини тақозо қилади.

Горькийдан ўрганмоқдамиз дейиш фахрли, аммо у исботни талаб этади, катта масъулият юклайди. Ҳали саноатдаги катта революцион ўзгаришларни чуқур тафаккур этгунимизча йўқ, ҳолбуки, бу даврда қишлоқ ҳаётида ҳам янги мураккаб проблемалар, янги тақдирлар, ўткир ҳаётий конфликтлар туғилмоқда, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муносабатнинг янги томонлари очилмоқда.

Бундай пайтда майда темалар билан ўралишиб қолиш, магистрални қўйиб, сўқмоқ йўлларга кириб кетиш, эҳтирослардан, кураш ва ҳаяжонлардан, журъатли ишлардан четда қолиш — ёзувчи учун жуда хавфли, чунки бу — турмушдан, халқ ҳаётидан ажралиб қолиш деган сўз.

Чинакам революцион воқеаларнинг гирдобидамиз, халқнинг маънавий ҳаётида янги гуркираган давр бошланди, ҳозирги замоннинг катта проблемаларини ечишда халққа, партияга ёрдам бериш учун ҳисобсиз имкониятлар муҳайё. Горький таълими қалбимизда, Горький намунаси қошимизда. Унга муносиб бўлишимизни китобхон чин кўнгилдан ишониб кутмоқда! Устозга муносиб бўлиш масъулияти ҳақидаги ўй кўнглимизни доим нотинч қилиб туриши керак.

Мен Горькийдан ўргандим

Буюк устознинг ўлмас асарларини Озарбайжонда студентлик чоғларимда севиб ўқир эдим. Адибнинг қимматбаҳо асарлари санъатда тез ўсувигга ёрдам берди.

Мен ўқиган «Она», «Мешчанлар», «Болалик», «Менинг дорилфунунларим» асарлари бутун ижодимда йўлдош бўлди.

Мен «Эр Торғин» операсида Оқюнус родини ижро этарканман, ўзимда Максим Горькийнинг «Мешчанлар» асарига яна бир қарра мурожаат этишга катта эҳтиёж сездим. Шундай қилиб, Қрим хонининг қизи Оқюнуснинг маккорлиги ва пасткашлигини томошабинга тушунтириб беришда Горькийнинг шу асаридан савод олдим...

Горькийнинг сеvimли қиёфаси бизнинг кўз олдимизда. Горький пролетар адабиётининг символически. Унинг доҳиёна асарлари ўзбек, қozoқ, қирғиз ва бошқа миллат тилларига ҳам таржима этилди. Энди ҳаммамиз устоз Горький асарларини янада кўпроқ ўрганиш учун ҳаракат қилишимиз керак.

«Қишлоқ Ўзбекистон», 1938 йил, 14 июль.

III

Буюк устоз

Горький гуллаётган совет адабиёти гулистонининг энг ғамхўр ва моҳир боғбони эди. У ишчилар ва меҳнаткашлар оммасидан чиққан ёш талантларни тарбиялашда, вояга етказишда жуда катта хизматлар кўрсатди. Ҳозир шуҳрат қозонган неча ўнлаб совет ёзувчилари унинг бевосита тарбиясини олиб етишдилар. Горький ёш ёзувчиларнинг энг ғамхўр маслаҳатчиси ва устози эди. «Ўзи етишган ёзувчилар» номли асарида Горький 1906—1910 йиллар ичида ёш ёзувчиларнинг 400 тача қўлёзмасини кўриб чиққанини ёзади. Октябрь социалистик революциясидан кейин Горькийдан маслаҳат сўраб мурожаат қилувчиларнинг сони бир неча ўн марталаб ортди. Горький совет тузуми натижасида халқ ичидан етилиб чиққан юз минглаб ёш талантларнинг отаси бўлиб қолди.

Горький нашриётларнинг иш тўғрисида гапирадими, журналларнинг аҳволини таҳлил қиладими, ёш ёзувчиларнинг асарига баҳо берадими, ишқилиб, нимаики қилса, доимо ёш ёзувчиларни тарбиялаб, уларга амалий маслаҳатлар билан ёрдам беришни

талаб қилади. Горький адабий танқид тўғрисида гапирар экан, унинг олдида мана бундай вазифани қўяди: «Ёш адабиётчиларни содда, аниқ ва билимдонлик билан ёзишга ўргатиш танқиднинг зиммасидаги вазифалардан биридир, мен, ҳатто бу вазифа — танқиднинг бош вазифаси деб биламан». Горький ёш ёзувчиларга сўз санъатидан эмас, балки қуруқ сиёсий саводдангина ваъз ўқувчи танқидчиларни жуда қаттиқ силтаб ташлар эди.

Аммо Горький ёш ёзувчилар тўғрисида шунчалик ғамхўрлик қилиш билан бирга, уларнинг олдида ҳам жуда катта талаблар қўйди.

Горький бадий адабиётдек муқаддас ва шарафли ишга енгилтаклик билан қаровчи, уни «тирикчиликнинг осон йўли» деб фаҳмловчилар ҳақида жуда катта ғазаб билан гапирар эди. Горькийнинг адабиёт ҳақидаги ҳамма мақолаларида биз учун жуда ҳам муҳим бир фикр қизил ип бўлиб ўтади. Бу ёзувчининг масъулиятини, адабий ишнинг буюклиги ва қийинлигини, катта меҳнат талаб қилишини ёш ёзувчиларга яхшилаб уқтиришдир. У: «Адабий асар ҳамирдан қил суғургандек осон вужудга келмайди. Адабий меҳнат — қийин меҳнат», деб доим такрорлаб келди.

Горький халқ оммасининг қобилиятларига жуда катта баҳо берар эди. Алексей Максимович адабий ишнинг қийинлигини ёш ёзувчиларга яхшилаб уқтириш билан бирга, уларни қаламни синдириб ташлашга эмас, балки ўз устида доимо тинмай ишлаш-

га җақирар, катта ижодий ишларга илҳом-лантирар эди. У тинмай ўқишга ундади, ўқимаслик ва нодонлик кўп ёш талантларни нобуд қилажагидан огоҳлантирди. Ёш ёзувчиларнинг бир қисмида учрайдиган шошқалоқлик, енгилтаклик ва манманлик касалликлари тўғрисида гапириб келиб, Горький ёзади: «Мен яхши биламанки, ёш ёзувчилар орасида чаласавод ва маданиятсизлар жуда кўп бўлишига қарамай, улар ичида қобилиятли ва ўқишни астойдил иштайдурганлар ҳам кўп. Улар орасида катта талантлар ҳам бор. Лекин улар ҳаммаси ишнинг техникасини ўрганишлари керак. Уларнинг жуда ҳам кўпи техника жиҳатидан жуда ожиздирлар ва бу нарсалардан кўпини муқаррар ҳалок этади, улардаги қобилиятнинг бутун кучи ва гўзаллиги билан ривожланишига имкон бермайди». «Ҳамма нарсани ўрганиш керак. Одам қанча кўп нарса билса, шунчалик кучли ва шунчалик яхши қурулланган бўлади. Адабиётчилик йўлини танлаб олган кишилар ҳаммадан илгари адабиётни, адабиёт тарихини ва типларини юзага келтириш тарихини ўрганишлари лозим».

Алексей Максимович оғир меҳнатдан қочадиган ва дарров «катта киши» бўлиб, шуҳрат қозонишга уринадиган авантюристларни жуда ҳам ёмон кўрди. У бундай авантюристлик кимларнинг иши эканини тушунтиради. «Шуни кўрсатиб ўтиш зарурки, ёзувчи маданий жиҳатдан қанчалик кам савод бўлса, у «катта одам бўлиб олишга» шунчалик қаттиқ ва очиқ ҳаракат қилади».

А. М. Горький ёш ёзувчиларни ўз орасидан ҳар қандай авантюристларни ва шилмачиларни супуриб ташлаб, халқ учун, совет адабиёти учун астойдил ишлашга чақирди.

Ҳақиқий совет ёзувчиси бўлмоқ учун нима қилмоқ керак? А. М. Горький бунинг асосий шарти қилиб ўқишни ва турмушни ўрганишни қўяди. «Сиз омма ичида яшайсиз, сиз Толстойга, Тургеневга ўхшаб қишлоққа бориб, кабинетда ётиб олиб ишламайсиз. Ҳамма процесслар сизнинг кўз олдингизда бўлмоқда. Бу процессларни кўра билмоқ, уларга диққат қилмоқ, уларни салмоқлаб кўрмоқ, таққосламоқ керак, бирликни изламоқ керак, қарама-қаршиликларни ахтармоқ керак. Ҳамма гап шунда». «Ўқиш керак, ўртоқлар! Доим, ҳар кун, бутун умр бўйи ўқиш керак».

Горькийнинг ёш ёзувчиларга берган конкрет маслаҳатлари ва йўл-йўриқлари совет адабий танқиди учун намунадир. Горький адабий асарни катта бир бинога ўхшатиб, бу бинодаги ҳар бир миҳнинг ҳам пухта ишланишини талаб қилди. Ёш ёзувчининг асарини қўлга оларкан, унинг ана шу миҳларгача қандай ишланганига аҳамият берарди.

А. М. Горький ёш ёзувчиларни даставвал турмушни акс эттиришга, ҳаққоний тасвирлашга чақирди. Ёзувчи фақат билган нарсасинигина ёзиши ва бу нарсани ўқувчи кўра оладиган қилиб тасвирлаши лозим. «Ўқувчи адабиётчи томонидан кўрсатилаётган ҳамма нарсани кўра олсагина, бу адабиётчининг асари ўқувчига озми-кўпми таъсир қилади».

А. М. Горькийнинг тил масаласида ёзув-

чилар олдиға қўйган юқори талаблари, ана шу ҳаққоний тасвир ҳақидаги талабдан келиб чиқади. Горький ёзади: «Сўзларни энг қатъий аниқлик билан ишлатмоқ зарур». «Тилни майин ва аниқ қилишни Чеховдан ўрганмоқ мумкин: Чеховнинг жумлалари қисқа, унда мураккаб жумлалар тамоман йўқ». Буюк устоз талаби — «энг оз сўз билан кўп фикрни ифода қилиш» эди.

Кўпгина ёш ёзувчилар, адабий асарда чиройли сўзлар қанчалик кўп бўлса, асар шунча яхши чиқади, деб янглишиб юрадилар. Қачондир ўзи ҳам шундай бир касални бошидан кечирган Горький ёшларни содда ёзишга чақиради. Горький бу хатида бир ёш ёзувчининг асарида мана бундай парча келтиради.

«Кўнлар билан тўнлар бир-бирига улашиб кетдилар. Украина уфқлари худди майдагидек гуллаб, табассумга тўлиб ётар эди. Кўчаларда шод ашулалар янграрди. Кечки уфқларда ёшлик барқ уриб турарди, томирларда қон қайнарди».

Бу парчага Горький бундай баҳо берди: «Бундай «гўзал» ёзмаслик керак. Автор «гўзал» қилиб ёзмоқчи, бу тилак эса унга содда ва ишонарли қилиб ёзишга халал беради. Ҳақиқий гўзаллик фақат соддаликдадир».

Горький адабий асарни шунчалик пухта ва батафсил таҳлил қилар эдики, ҳатто ҳар бир сўзнинг қандай оҳанг беришига, ҳар бир сўзни айтиш осонми, қийинми эканига ҳам диққат қилар эди. Горький бир жумлада бир сўзнинг ва бир қўшимчанинг такрорланишини жиддий камчилик деб ҳисоблайди. Биз-

нинг кўп ўзбек ёзувчиларимиз «ғайратнинг ошиши», «баҳонинг тушиши», «тажрибаларни бошқаларга ёяётир» каби жумлаларни тузадилар ва бу жумлаларнинг ўқишга оғирлигини эътиборга олмайдилар. Ваҳоланки, шу жумлалар «ғайратнинг ошуви», «баҳонинг тушуви», «тажрибаларни бошқаларга ёймоқда» деган шаклда берилса, жуда енгиллашади. Бу — бир қараганда, жуда майда, бачкана нарсга бўлиб кўринади. Аммо адабий ишнинг буюк устози Горький ана шуларга ҳам кўп диққат қилар эди.

Горькийнинг адабиёт ҳақидаги фикрлари бебаҳо ва мислсиз бир хазинадир. Горький ўзининг адабиёт тўғрисида ёзганларида адабий ижод сирларини очиб беради. Унинг фикрлари ҳамма — ёш ва қари ёзувчиларимиз учун мактабдир.

Мана шу мактабда яхшилаб ўқимоқ ва Горький айтганларини амалга оширмоқ А. М. Горькийга энг яхши ёдгор бўлажак.

1936.

Пьесалар, Мақолалар, УэССР Давлат бадий
адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959 йил, 151—
154-бетлар.

Устоз ҳақида ўйлардан

Социалистик реализм методи ҳам тарихий ҳодисадир. Горький буни бир неча бор аниқ кўрсатиб ўтган эди, зотан, унинг ижодида бу методнинг энг асосий хусусиятлари ёрқин акс этган.

1954.

Ҳаётни, ундаги илғор, прогрессив кучларни «кўтаринки», романтик тасвирлаш социалистик реализм принципларига зид эмас. Социалистик реализмга асос солган М. Горькийнинг ва бошқа кўп совет ёзувчиларининг ижодий тажрибаси бунга кўп яхши далиллар беради. М. Горький ўзининг назарий мақолаларида бизнинг замонамизни тасвирлаганда монументал шакл, кўтаринки ва романтик руҳ ҳамда усуллар зарурлигини қайта-қайта уқтириб ўтган эди.

1957

Социалистик реализмнинг асосчиси М. Горький ижоди рус ишчилар синфининг революцион ҳаракати ва Ленин бошлиқ Россия марксистик большевиклар партиясининг фаолияти билан қаттиқ боғланган ҳолда ривож топди.

1958.

Ҳеч бир ўзбек ёзувчиси йўқки, у қайси шаклда бўлмасин, ўзининг рус адабиётидан ўрганиб, ижодий ютуқларга эришганини таъкид этмаган бўлсин. Ўзбек шоирлари ижодида Пушкин, Лермонтов, Горький, Маяковский, Н. Островский ва рус адабиётининг бошқа намоёндалари ҳақида ёзилган бадиий асарларнинг кўпчилиги ҳам рус адабиётининг зўр таъсиридан шоҳидлик беради.

1958.

М. Горький бошлиқ рус совет адабиёти дунё адабиёти тарихида биринчи бўлиб халқнинг социализм учун курашини тасвирлади, социализм учун курашаётган меҳнаткаш халқни адабиётнинг марказий қаҳрамонига айлантирди, халқнинг тарихидаги яратувчилик йўлини очиб берди, Коммунистик партиянинг социализм ва коммунизм учун курашдаги етакчилик фаолиятини ёрқин образларда кўрсатди, ҳозирги замон темаларида классик асарлар яратиб, совет воқелигининг социалистик реализм адабиёти тематикасида асосий ўринни эгаллаши лозимлигини ва мумкинлигини исбот этди.

Пьесаалар, Мақолалар. УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959 йил, 213
288, 352, 361, 365-бетлар.

Горький ва Ўзбекистон

(Илмий лавҳалар)

«Замоннинг катта ёзувчилари доимо ўз даврларининг энг олим ва энг маданий кишилари бўлиб келганлар. Бизнинг замонамизда пролетариатнинг улуг санъаткори Максим Горький бунга порлоқ мисол бўла олади»,— деган эди атоқли ўзбек адиби Ҳамид Олимжон. Чиндан ҳам умрида тузукроқ мактаб кўрмаган бу адиб гимназияни аъло битирган баъзи кишилардан кўра кўпроқ нарса биларди. Бирор фандан мунтазам лекция эшитмаган Горький ҳаёт университетини ўтган, ҳатто инқилобдан аввалоқ академикликка сайланган фозил бир шахс эди.

А. М. Горький фақат улкан санъаткоргина эмас, балки билим доираси ғоят кенг олим ҳам бўлган. Унинг ўттиз томлик асарлар тўплами билан чуқур танишсангиз, А. М. Горькийнинг ўз замонасидаги кўпгина асосий фанлардан катта маълумотга эга бўлганлиги, тарих, фалсафа, санъатшунослик каби гуманитар фанлар ривожига улкан ҳисса қўшганлигини яққол сезасиз.

А. М. Горький Шарқ халқлари тарихи, фалсафаси, санъати ва адабиётини ҳам анча

яхши билган ва улардаги айрим ҳодисалар ҳақида ўз фикрларини турли ўринда баён қилган. Шулардан баъзиларини ушбу мақолада муҳтарам ўқувчиларимизга эслатиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Бу анча катта мавзу бўлгани учун, унинг мукамал баёнига ваъда бера олмаймиз ва бинобарин, мазкур мушоҳадаларимизни илмий лавҳалар деб қабул қилгайсиз.

Халқ, унинг ижоди ва тарихи хусусида

А. М. Горький материалистик эстетиканинг туб моҳиятини баён қилган қатор илмий-назарий мақолаларида сўз санъати фольклордан бошланганлигини қайта-қайта таъкидлаган эди. Устознинг бу фикрига тўла қўшилган ҳолда яна шунини айтиш мумкинки, инсоннинг эстетик тарбияси ҳам ёшлигида эшитган илк алла ва қўшиқларидан, топишмоқ ва тез айтишларидан, мақол ва эртакларидан бошланади. Худди шу ҳолни Ҳамид Олимжон жуда тўғри таърифлаган:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз туяларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим.
Эсимда ўша дамлар:
Ўзи учар гиламлар,
Тоҳир-Зухра, Ерилтош,

Ойни уялтирган қош,
Ут боғлаган қанотлар,
Беқанот учган отлар,
Бахтиёр билан Ойгул,
Қиз бўлиб очилган гул.
Сўйлагувчи деворлар.
Бола бўп қолган чоллар...
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим...¹

Худди шундай фикрни Ҳамид Олимжондан ўн йил аввал, 1929 йилда, унинг севимли устози Максим Горький ҳам айтган эди: «Шахсан эътироф этишим керакки, бувимдан ва қишлоқ эртакчиларидан эшитган эртакларим зеҳнимнинг ўсишига катта таъсир кўрсатган. Айниқса уларнинг босилиб чиқиши мени ҳаддан ортиқ қувонтирди ва менинг эртаклар ҳамда уларнинг аҳамиятига нисбатан берган баҳомни юқори кўтарди. Ўн икки яшарлигимда «Янги араб эртаклари»нинг XVIII асрдаги қандайдир вилоят босмасини ўқиб чиққанман. Ушанда мен китобда ёзилган барча сўзлар ҳақиқат деб ўйлаган эдим»².

Мазмундор рус фольклори ва жаҳондаги бошқа халқларнинг оғзаки ижоди билан бир қаторда шарқ фольклори ҳам А. М. Горькийни мафтун этар ва устоз адиб бу дурдона ижоднинг оташин тарғиботчиси эди.

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар, уч томлик. II том, Ўзадабийнашр, Тошкент, 1958 й., 101-бет.

² Максим Горький. Адабиёт ҳақида, Ўзадабийнашр, Тошкент, 1962 й., 321-бет.

Шунинг учун ҳам 1929 йил Ленинградда «Академия» нашриёти «Минг бир кеча»нинг русча нашрини тайёрлаётганида А. М. Горький унга сўзбоши ёзди. Унда бундай дейилади:

«Халқ оғзаки ижодиётининг ажойиб дурдоналари орасида «Шаҳризод эртаклари» энг асл маҳобатли ёдгорликдир. Бу эртаклар ажойиб латофати билан меҳнаткаш халқни ширин хаёлларга ғарқ этади, эркин сўз ўйинлари билан Шарқ халқлари — араблар, форслар, ҳиндларнинг гуллаётган ижодий хаёлининг беқиёс кучини тараннум этади. Бу сўз матои узоқ ўтмишда бунёдга келган, унинг ранг-баранг нозик иплари бутун ер юзини чулғаб, уни ўзининг ҳайрон қолдирадиган баҳоғатли ҳусни билан қоплади»¹.

А. М. Горькийнинг Шарқ фольклорига қизиқиши кўпдан ва анча мунтазам бўлганлигини тасдиқловчи бир қанча далиллар бор. Бу масалани атрофлича ўрганган ўзбек олимларидан бири Солиҳ Қосимов Максим Горькийнинг шахсий кутубхонасида Н. Ф. Катанов томонидан рус тилида нашр этилган мусулмон афсоналари ҳам бор эканлиги, мазкур тўпламдан эса ўзбек халқининг ҳам айрим эртаклари, мақол ва маталлари жой олганлиги ҳақида маълумот беради².

Солиҳ Қосимов бошқа бир мақоласида бундай деб ёзади: «Маълумки, XIX асрнинг 80-йилларида, Россия бўйлаб саёҳат қилиб

¹ Максим Горький. Адабиёт ҳақида, 320-бет.

² С. Қосимов. М. Горький ва туркистонлик аёл, «Шарқ юлдузи», 1961 йил, 4-бет.

юрган вақтида Горький Каспий денгиз бўй-ларида ҳам бўлган. Уша ердаги балиқ заводи яқинида бир кулгили тожик эртагининг баёнини эшитганлигини «Русь бўйлаб» сериясидаги «Хушчақчақ» очеркида унинг ўзи ёзади. Ижодий равишда қайта ишланган бу мавзунини Максим Горький шеър билан баён қилган.

Ундан ташқари «Италия ҳақида эртаклар»да тўртта қисса борки, буларни совет горькийшунослари асосли равишда «Самарқанд афсоналари» деб атаганлар. «Самарқанд афсоналари» бевосита ўзбек фольклорига алоқадор. Чунки уларга ўзбек эртакларининг материали асос бўлган¹.

Бу ўринда олимлар А. М. Горькийнинг она ҳақидаги ҳамда шоҳ ва гадо тўғрисидаги, шунингдек, Муқанна ҳақида ҳикоя қилувчи асарларини назарда тутадилар. Тўрт афсонадан яна бири машҳур соҳибқирон Амир Темурга бағишланган. Темурлангнинг шахси, қилган ишлари, ҳарбий ишлардаги донолиги каби фазилатлари билан А. М. Горький жуда қизиққан ва ўша вақтда мавжуд китобларни топиб ўқиган. Солиҳ Қосимов юқорида зикр этилган мақоласида улуғ адибнинг шахсий кутубхонасидаги кўп сонли қизиқ китоблар орасида «Темурнинг автобиографияси» ҳам борлигини айтиб ўтади. Шундай илмий манбалар ва халқ оғзаки ижодида Темур ҳақида бор материалларга

¹ С. Қосимов. Горький ва ўзбек адабиёти, «Звезда Востока», 1951 йил, 6-сон, 163-бет. (Бу ва русча манбалардан келтирилган кейинги парчалар таржимаси ҳам бизники — Л. Қ.).

асосланиб А. М. Горький унинг образини яратган. Темур образи фақат мазкур афсонадагина эмас, балки унинг бошқа мақоаларида ҳам учрайди. Максим Горький таъбирида Темур ғоят обрўли ҳукмдор ва ҳарбий бошлиқнинг ёрқин тимсолидир.

Чунончи, «Яна бир бор карамазовчилик ҳақида» сарлавҳали мақоласида А. М. Горький ёзади: «Агар бола: «Мен уларни роса ураману, улар бўлса менга сиғинадилар», деса ва ўртоғини таърифлаб: «Менинг қудлим у, ҳар қандай хоҳишимни дарҳол бажаради, мени худо деб билади», деб мақтанса, ўқувчи шу он сезадикки, бу ёш бола эмас, балки Темурланг ёки камида мансабдор бир кузатувчи»¹.

«Эски ва янги ҳақида» сарлавҳали мақоласида Максим Горький яна Темурни тилга олади: «Хўжайинлар ўзларининг хизматларида бўлган қаҳрамонларга анча эҳтиёткорлик билан муомала қиладилар, чунки 1914—1918 йиллардаги ҳар бир ҳукмдорлар гуруҳи қон тўкишни бошлар экан, билганки, «уруш қаҳрамонларни бунёд этади», ўйлаганки, Александр Македонский ёки Темурлангга ҳеч бўлмаса Наполеонга эга бўламан деб, аслида эса Жофрлар, Першинглар, Людендорфларга эга бўлдилар»².

А. М. Горький Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек халқининг тарихи билан яхшигина таниш бўлганлиги маълум бўляпти.

¹ М. Горький. Асарлар тўплами, ўттиз томлик, 24-том, 153-бет.

² М. Горький. Асарлар тўплами, ўттиз томлик, 26-том, 281-бет.

Бу гап фақат Темур давригагина тааллуқли эмас. Улкан адибнинг шахсий кутубхонасида машҳур тарихчи Г. Вамберининг «Бухоро ёки Трансаксония тарихи» сарлавҳали китоби ҳам борлиги бу танишликнинг миқёсидан далолат беради.

Максим Горький бизнинг тарихимизга оид рус тилида чиққан кўпгина китобларни излаб топиб ўқиган. Шундай китоблардан бири Абулғози Баҳодирхоннинг (1605—1663) ўзбек ва туркман халқлари тарихига оид асарларидир.

Маълумки, Абулғози Баҳодирхон ўз даврининг ҳукмдори, тарихчиси ва адиби эди. У «Шажараи турк» ва «Шажари тарокима» асарларида Хоразм ва унинг атрофида содир бўлган ўтмишдаги кўп воқеаларни, ўз даври тарихини баён қилган ва бу китоблар гоят мўътабар манбалар сифатида оламга машҳур. Абулғози Баҳодирхоннинг асари «Родословная тюркского племени» деган ном билан Г. С. Саблуков таржимасида 1854 йилда Қозонда рус тилида нашр этилган эди. А. М. Горький шу китобни ўқиган, ўша давр тарихчиларининг нотўғри талқинлари бўйича туркий халқларни мўғуллар авлоди деб тушунган ва 1895 йил 7 августда машҳур рус ёзувчиси Владимир Галактионович Короленкога шундай деб ёзган: «Баҳодирхоннинг китобидан бошқа мўғуллар тарихига оид бирор манбани менга тавсия қилсангизчи. Жуда қизиқ бу мўғуллар»¹.

¹ М. Горький. Асарлар, ўттиз томлик, 28-том, 15-бет.

Солиҳ Қосимовнинг берган маълумотиға қараганда, «Самарская газета»нинг 1895 йил 77-сонида эълон қилинган «Зиёлилар ва рақобат» сарлавҳали мақоласида Максим Горький Умар Хайёмнинг шеърларини тилга олган. Унинг шахсий кутубхонасида эса «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества» тўпламининг 1895 йилда нашр этилган 9-томидан оттиск бор. Унда эса Муҳаммад Амин-хўжа Муқимий (1850—1903) ёзган «Викторбой» сарлавҳали ҳажвий шеърнинг русча насрий таржимаси ҳам келтирилган. Маълумки, Виктор Дмитриевич Ахметов Қўқондаги ака-ука Каменскийлар савдо конторасида иш бошқарувчи бўлиб хизмат қилган. Шу даврда у турли-туман найранглар ишлатиб, маҳаллий бойларни алдаб, улардан кўп миқдорда пул тўплаган ва қулай фурсат топиб қочиб кетган. 1890—1891 йилларда юз берган бу воқеа Муқимий сатирасига мавзу бўлган эди. Максим Горький шу асарни ўқиган.

А. М. Горькийнинг Ўрта Осиё адабиёти ва санъатига қизиқиши узлуксиз давом этган. Совет ҳокимияти йилларида инқилоб уйғотган талантларнинг тобланишидан завқланган Максим Горький 1932 йил 15 апрелда Соррентода туриб, машҳур француз адиби Ромен Ролланга шундай деб ёзади:

«Азиз дўстим. Орамиздаги кичик англашилмовчилик шу билан изоҳланадики, мен Сизни ва Сиз орқали дўстларингизни Совет Иттифоқи халқларининг санъат соҳасидаги тараққиёт ҳужжатлари билан таништириш-

ни истардим. Асло-асло Сизни эстет деб ҳисобламаганим ҳолда, Сизни — мутафаккир ва меҳнаткашларнинг дўстини, революция уйғотган ижодий кучларнинг намоён бўлиши билан ошно қилишни истардим. Менимча, Волга, Ўрта Осиё, Сибирдаги турк ва турк-фин қабилаларнинг музикаси билан танишиш Сиз учун жуда қизиқ бўларди. Мен музикани жуда яхши кўраман ва ҳатто қирғиз (қирғизлар ўзларини гуннлар авлодига мансуб деб ҳисоблайди), чуваш, туркман ва бошқаларнинг қўшиқлари билан жуда ҳам қизиқаман.

Менда асло Сизни ноталар ёзилган қоғозларга кўмиб юбориш нияти йўқ, аммо жуда ҳам истардимки, ёзуви пайдо бўлганига 6, 8, 10 йилгина бўлган ва ҳозироқ адабиётда — наср ва назмда, график санъатда, рассомчиликда кучини синаётган одамлар қобилиятининг ёрқин намоён бўлиши билан Сизни имкон борича кенгроқ хабардор қилиб борсам. Ва бунинг ҳаммасида энг ёқимлиси — озода кучлар парвозини қайд қилиш»¹.

А. М. Горький Ўрта Осиё халқларининг тарихи, фольклори ва этнографиясига тааллуқли материалларни диққат билан ўқиган. Чунончи, инқилобдан аввал Н. П. Остроумов томонидан нашр этилган этнографик материалларнинг чеккасига улуг адиб қалам билан қайдлар қилган. Солиҳ Қосимов, бу қайдлар М. Горький ўша даврда Ўрта Осиёда ёш қизларни зўрлаб эрга берилиши, аёлларнинг тамомила ҳуқуқсизлиги, диний анъ-

¹ М. Горький. Асарлар, ўттиз томлик, 30-том, 251-бет.

аналарга қарши курашнинг кўринишлари билан кўпроқ қизиққанлигини кўрсатади, деб таъкидлайди.

Максим Горький «Самарская газета»нинг 1895 йил 58-сонида босилган «Провинциал филантропия» сарлавҳали мақоласида ўша даврдаги Тошкент, ундаги боқимсиз болалар уйи ҳақида сўз юритилиб, чор ҳукуматининг инсонни таҳқирловчи саховати киноя билан кулги қилинади.

Ўрта Осиё аёлларининг ўтмишдаги оғир аҳволи гуманист Горькийнинг диққатини кўпроқ жалб қилган ва улар ҳақида адиб анча нарса ёзган. Чунончи, «Самарская газета»нинг 1895 йил 183-сонида унинг «Туркистон ва аёлларнинг олий таълими» сарлавҳали мақоласи босилган. Мақоланинг тарихини Солиҳ Қосимов шундай ҳикоя қилади: «Чор Россиясининг колонияси бўлган Туркистонда яшовчи маҳаллий миллат вакилларида бири Петербург университетига кириб ўқимоқчи бўлади. Аммо университет ректори бу аёл рус бўлмаганлиги учун уни ўқишга қабул қилиш ҳақидаги илтимосини рад этади. Реакцион газеталардан бири бўлган «Новое время» ректорнинг бу позициясини қизгин ёқлайди. Бундан хабар топган Максим Горький ўзининг юқорида эслатилган мақоласини ёзади ва туркистонлик аёлнинг ҳуқуқини қизгин ёқлайди»¹.

¹ С. Қосимов. М. Горький ва туркистонлик аёл, «Шарқ юлдузи», 1961 йил, 4-сон, 81-бет.

Инқилобдан аввалроқ шундай журъат билан чиққан улуғ адиб совет ҳокимияти йилларида аёлларимиз ҳаётида рўй берган улкан ўзгаришларни кўриб тўймас эди. У 1927 йил 28 мартда Соррентода туриб дўсти Ромен Ролланга ёзган хатида аёлларнинг жамиятдаги роли ҳақида гапириб, бундай дейди: «...Ҳозир Шарқ халқлари орасида аёллар ўйнаётган фаол роль беихтиёр ёдга тушади. Бу, айниқса бизда, Россияда, Волга бўйи, Кавказ, Ўрта Осиё мусулмон аёллари орасида кўзга яққол ташланади. Гап фақат улар паранжисини ташлагани-ю ҳарамга, кўп хотинлиликка қарши муросасиз кураш олиб бораётганлигидагина эмас, балки уларнинг ўз билимини кенгайтириш, ўқиш, исломдан, шариатдан маънавий мустақилликни тортиб олишга бўлган интилишларидадир».

Ижтимоий онги уйғонган Шарқ аёлларининг ҳаёти Максим Горькийга ғоят катта завқ берар, адиб уни қаламга олишга интилар ва бошқаларни ҳам шунга тарғиб қиларди.

1927 йилда ёзилган хатларидан бирида у янги Россия ҳақида китоб ёзиш ниятини айтиди, бу китоб учун анча материал йиғиб қўйганлигини билдиради. «Мен — кўзга кўринмасдан туриб — фабрика, клуб, қишлоқ, пивохона, қурилишлар билан танишиб чиқшим, комсомоллар, студентлар, мактаблардаги дарсларда, ижтимоий хавфли болаларнинг колонияларида, ишчи ва деҳқон мухбирларнинг ҳузурида бўлишим керак, аёл делегатларни, мусулмон аёлларини ва бошқаларни кўришим керак. Бу жуда ҳам

муҳим иш. Бу ҳақда ўйлаганимда ҳаяжондан бошимдаги сочлар ҳам ўйнаб кетади»¹.

Ҳозир ҳам Ўзбекистонда истиқомат қилувчи кекса рус адибаси Анна Алмаатинскаяга А. М. Горький 1928 йил 28 октябрда ёзган хатида уни ҳам шу ишга жалб қилмоқчи бўлади. «Илтимос, «Наши достижения» журнали учун Ўрта Осиё аёли ўн бир йилда нималарга эришгани ҳақида бир очерк беринг»², деб ёзади у.

А. М. Горький Ўрта Осиё республикаларининг Совет ҳокимияти йилларида ҳаётнинг ҳамма соҳаларида қилган парвозини кўриб, эшитиб, жуда хурсанд бўлади. У СССР халқларининг дўстлик туйғулари тантана қилган интернационал оиласи билан ғоят фахрланар эди. Шунинг учун ҳам 1930 йил 13 сентябрда Соррентодан Душанбага «Коммунист Таджикистана» газетасининг редакциясига ёзган хатида рус кишисининг халқаро обрўси ҳақида ғурур билан гапиради ва унга қуйидагича изоҳ беради: «Мен рус деяпману, лекин бу фақат грамматик тартибга кўра шундай, аслида эса у ким бўлишидан — ўзбек, тожик, осетин, ёқут, карел — қатъи назар аллақачондан бери сезаман ва биламанки, мен совет кишиси ҳақида гапиряпман»³.

Шундай қилиб, юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келамизки, А. М. Горький

¹ Б. Михайловский, Е. Тагер. «Горький ижоди», Учпедгиз, Москва, 1954 йил, 282-бет.

² «Ленинский путь» (Самарқанд) газетаси. 1939 йил 18 июнь.

³ М. Горький. Асарлар. Ўттиз томлик, 25-том, 201-бет.

Ўрта Осиё, шу жумладан ўзбек халқининг ҳаёти, маданияти ва тарихи билан маълум даражада таниш бўлган, мустамлакачилар унинг қизини ўқишга қўймаганларида виждон даъвати билан унга ёрдам қўлини чўзган улкан дўстимиз эди.

Дўстни таниш тарихидан

А. М. Горький ўз ижодини 1890 йилдан сўнг бошлади ва тез орада Россиянинг энг машҳур адибларидан бирига айланди. Ўша вақтда Ўрта Осиё Россиянинг Жанубий қисми эди. Шунинг учун ҳам Максим Горькийнинг шуҳрати ўша йиллардаёқ Туркистонга етиб кела бошлади.

Алоҳида қайд қилиш керакки, чор Россияси ўз мустамлакасида А. М. Горькийнинг революцион руҳдаги асарлари кенг тарқалишидан асло манфаатдор эмас эди. Бинобарин, унга кўп тўсиқлик қилган. Аммо нурнинг йўлини тўсиб бўлмаганидек, Максим Горький асарлари ва улардаги илғор ғоялар барча ғовлардан омон ўтиб, Туркистонга етиб келар, бу ердаги ижтимоий курашга ўз таъсирини ўтказар эди. Горькийшунос олима М. С. Константинованинг берган маълумотига кўра, улуғ рус адибининг номи Туркистонда биринчи марта «Русский Туркестан» газетасининг 1899 йил 5 март сонидagi «Адабий обзор»да тилга олинган. Шундан буён Туркистонда чиқадиган русча газеталар Горький асарлари ва уни баҳолаш борасида кўп мунозара қилганлар.

Мутахассислар (хусусан М. Константинова) рус адабиётига, шу жумладан Максим Горький ижодида бўлган муносабатига кўра ўша давр рус тилидаги маҳаллий матбуотни бир неча гуруҳга бўладилар.

«Туркестанские ведомости» (1870—1917), «Асхабадский вестник» (1905—1906), «Туркестанская военная газета» (1906—1908), «Русская окраина» (1905—1908), «Среднеазиатская жизнь» (1905—1908) каби газеталар энг реакцион нашрлар бўлиб, уларда Максим Горький ижоди ҳақида лом-мим дейилмайди, оғиз очилгудай бўлса, ғазаб ва нафрат ёғилади. Чунончи, «Русская окраина» газетаси 1907 йил 1 февралда: «Қонхўрлиги ва сиёсий калтабинлиги туфайли Горький Ватанимизнинг келажагини белгилаганда, жанжалли ва қонли йўлдан бошқасини билмайди»,— деб ёзган эди. Бу гуруҳдаги бошқа органлар ҳам Горькийга нисбатан тахминан шундай кескин муносабатда бўлар эдилар.

«Закаспийское обозрение» (1895—1913), «Ташкентский курьер» (1906—1908), «На рубеже» (1907—1911) каби нашрлар либерал-буржуа характерида бўлиб, улар гоҳ туппа-тузук асарлар босар ва уларни ижобий баҳолар, гоҳ эса айниб кетарди. Чунончи, «Закаспийское обозрение» газетаси Максим Горькийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилган, ҳатто айрим асарларини босган, айни вақтда унинг революцион фаолиятини яширган, баъзи мақолаларда эса шу фаолиятни танқид қилган.

«Жаҳон ҳоли қолурми ҳеч ақли расолар-

дан», деганларидек, ўша вақтда ҳам ақли расо демократик нашрлар ҳам бор эди. Бу рўйхатга «Асхабад» (1899—1918), «Русский Туркестан» (1898—1907), «Самарқанд» (1904—1907) каби газеталар киради. 1905—1906 йилларда биринчи рус революцияси авжига чиққан даврда сўнгги икки газета Туркистон большевикларининг раҳбарлари М. В. Морозов, А. В. Худаш, П. В. Поздняков, В. В. Биховский кабилар таъсирида эди. Шунинг учун ҳам улар Максим Горький асарларини кенг тарғиб қилар ва турли хил ҳужумлардан уни қаттиқ ҳимоя қилардилар.

Булардан ташқари XX асрнинг бошларида Туркистонда яширин ташкилотлар ривожланган, Коммунистик партиянинг омма онгига таъсири кучайган бўлиб, Максим Горькийнинг кўпгина асарлари яширин равишда қўлма-қўл юарди. Бу ҳолни машҳур ўзбек адиби Ҳусайн Шамс (1903—1943) шундай ҳикоя қилади: «Босмахонада мен ўзим билан тенгқур бола Грачёв билан танишдим. Грачёвнинг отаси Туркистонга Марказий Россиядан сургун қилинган эди. Нега сургун қилинганини билмайман, тўғриси, у вақтда қизиққан эмасман. Дам олиш кунларидан бирида мен одатдагидек, Грачёвларникига бордим. Уларнинг уйида шундай картинани кўрдим: ўртоғим аччиқ-аччиқ йиғлар, отаси эса қўлида аллақандай китобни ушлаганча ҳадеб ўғлини уришарди: «Ахир бундай китобларни очиқ ўқиш мумкинми?» — деган сўзлари хотирамда қолган. «Бу қандай китоб?» — деб сўрасам, Грачёв: «Горький деган ёзувчининг ҳикоялари», — деб жавоб

берди. Бир қанча вақтдан сўнг бу китоб яна дўстимнинг қўлида пайдо бўлиб қолди. Энди у китобдан ҳеч ажралмас, кўйлаги остида олиб юрар ва ишнинг танаффус вақтларида ҳаммадан яшириб ўқир эди. Мен бир неча марта шу китобни ўқишга сўраганимда, у бермас, ammo китобдаги ҳикояларнинг мазмунини жон деб айтиб берарди»¹.

Тўғри, бу воқеа 1916 йилда бўлган. Лекин ундан олдин ҳам Максим Горький асарлари илғор фикрли зиёлилар, революцион-ишчилар воситасида Ўрта Осиёга тарқалиб турарди.

А. М. Горький асарлари тарқаладиган яна бир йўл сахна эди. Чунончи, 1903—1907 йиллар мобайнида Туркистондаги З. А. Малиновский раҳбарлигидаги рус театр труппаси ҳар йили гастролга келиб турар, унинг репертуарида эса Горький драмалари ҳам бор эди. Машҳур рус актрисаси В. Ф. Комиссаржевская (1910) ижросида Горький образларини томоша қилиш ўша вақтдаги тошкентлик театр томошабинларида катта таассурот қолдирган эди.

Максим Горький асарларининг Туркистон газеталари саҳифаларида нашр этилиши ва баҳоланиши масаласи филология фанлари кандидатлари Солиҳ Қосимов ва М. Константиновалар томонидан чуқур текширилган. Шу ўртоқларнинг ишларидан маълум бўладики, 1900—1905 йиллар давомида Туркистон матбуотида Максим Горькийга алоқадор қуйидаги материаллар босилган:

¹ «Литература и искусства Узбекистана», 1939 йил, № 5, 41-6.

«Русский Туркестан» газетаси 1901 йил 16 сентябрда Максим Горький «Ёзувчи ҳақида» деган катта танқидий асар ёзаётганини хабар қилади.

1901 йил 31 октябрь ва 4 ноябрда А. М. Горькийнинг «Кеккайган ёзувчи ҳақида» сарлавҳали памфлет-ҳикояси биринчи марта легал матбуотда, «Русский Туркестан» саҳифаларида эълон қилинган. Кейинчалик бу асар марказий Россиянинг баъзи газеталарида ҳам босилган. Бу ҳақда «Южное обозрение»нинг 1901 йил 13—14 ноябрь сонларида маълумот бор.

Биринчи марта очиқ равишда Тошкентда босилган бу асарнинг нашри учун Максим Горький «Русский Туркестан» газетасига шахсан розилик берган эди. 1902 йилда Берлинда А. М. Горькийнинг «Уч ҳикоя» китобига ёзилган сўзбошида бу нашрга юқори баҳо берилади. Маълумки, бу асар В. И. Лениннинг ҳам эътиборига сазовор бўлган.

1901 йил 20 ноябрда «Русский Туркестан» газетаси Максим Горький Нижний Новгороддан Қримга жўнаши олдида унинг шарафига зиёфат берилганлигидан хабар беради.

1901 йил 1—16 декабрларда А. М. Горький журналист А. С. Изгоев (А. С. Ланде) билан адабиёт масалалари ҳақида суҳбат қилган эди. Бу суҳбатнинг мазмуни «Русский Туркестан» газетасининг 1902 йил 4 январдаги 3-сонининг биринчи бетида босилган. Қўпчилиikka маълум бўлмаган бу суҳбат материалли М. Горькийнинг ўша даврдаги эсте-

тик қарашларини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

А. М. Горькийнинг «Марко ҳақида қўшиқ» шеърӣ асари биринчи марта 1902 йил 7 мартда «Харьковский листок» газетасида босилган эди. 1902 йил 23 мартда «Русский Туркестан» газетасининг 66-сонида кўчириб босилди.

1902 йилда Максим Горький Россия Академиясининг академиклигига сайланган эди. Бу ҳақда «Русский Туркестан» 20 март сонида хурсанд бўлиб хабар қилади. 23—30 март сонларида эса яна шу газета сиёсий сабаблар туфайли сайлов эътиборга олинмаганини ғазабланиб хабар қилади. Бу ўринда «Русский Туркестан»нинг баҳоси Лениннинг «Искра» газетаси (1902 йил 1 апрелида) берган баҳога жуда яқин келади. Шу ғзаб таъсири остида «Русский Туркестан» ўша соннинг ўзидаёқ А. М. Горькийнинг «Марко ҳақидаги қўшиғи»ни босиб чиқаради.

1902 йил 13 июнда «Асхабад» газетасининг 164-сонида Максим Горькийнинг «Мешчанлар» драмаси зўр қониқиш билан таҳлил қилинади.

1902 йил 24 августда «Русский Туркестан» газетаси Максим Горькийнинг «Тубанликда» пьесасини ёзиб тугатганини ва у билан танишиш учун Москва Бадий театрининг раҳбари В. И. Немирович-Данченконинг Арзамас шаҳрига жўнаб кетганини хабар қилади.

«Русский Туркестан» газетасининг 1902 йил 8 ноябрь 245-сонида «Замонавий драманинг манбалари» сарлавҳали мақола бор.

Бунда «Меланхолик» деб имзо чеккан автор «Мешчанлар» пьесасини атрофлича таҳлил қилиб, ундаги ҳаёт учун кураш пафосини ёқлаб чиқади.

1903 йил 26 апрелда «Русский Туркестан» газетаси Максим Горькийнинг «Тубанликда» пьесаси ҳақида мақола босиб, унда тубанлик қаҳрамонлари «ижтимоий жамиятнинг оғир шароити туфайли туғилади»,— деб ёзди.

Архив материалларидан маълум бўлишича, Туркистон маъмурияти ўша йиллари ўз ходимларига икки марта яширинча хат юбориб, уларга «Тубанликда» пьесасининг текстига ҳушёр бўлишларини тайинлаган.

1904 йил охирида «Самарқанд» газетасининг раҳбарлиги оташин большевик М. В. Морозов (1868—1938) қўлига ўтади ва бу газета ҳам А. М. Горький ва унинг ижодининг фаол тарғиботчисига айланади. Чунончи Максим Горькийнинг «Баҳор куйлари» деган асари шу вақтгача яширин ўқиб юриларди, у биринчи марта легал матбуотда «Самарқанд» газетасининг 1904 йил 30 октябрь 145-сонида босилди.

Шундай қилиб, 1905 йил рус революцияси арафасидаёқ А. М. Горькийнинг асарлари рус тилида Ўрта Осиёга етиб келган ва бу ердаги тараққийпарвар кучларнинг ғоявий қуролига айланган эди. Революция кунларида эса инқилоб жарчисининг ишлари ҳамманинг диққат марказида бўлди.

1905 йил 9 январь — қонли якшанба та-рихда энг мудҳиш кун бўлди. Шу куннинг эртасигаёқ Максим Горький революцион ва-рақа ёзиб, подшони ағдаришга чақирди. Шу

ишлари учун улуғ адиб Петропавловск крестига қамаб қўйилади. Бу адолатсизлик дунёни ларзага солди. Туркистонликлар ҳам бу катта курашдан четда қолмадилар.

1905 йил 6 февралда «Русский Туркестан» газетаси «Горькийнинг ҳимоясига» сарлавҳали мақола босиб, унда Германия, Австрия, Швейцария, Англия, Италия ва Америкада Горькийнинг ҳимояси учун бадий ижодни қадрловчи барча соф виждонли кишилар петицияга қўл қўяётганларини мамнуният билан хабар қилади.

1905 йил 12 февралдан бошлаб то 20 февралгача ҳар куни шу газета Н. П. Казанский раҳбарлигидаги Тошкент драмтруппаси Максим Горькийнинг шу кунларда тақиқланган «Чорбоғчилар» пьесасини саҳнага тайёрлаётгани ҳақида хабар босиб турди. 18 февралда эса бу асарга тақриз чиқарди.

1905 йил 2 мартда «Самарқанд» газетаси чет элларда Горький ҳимояси учун ёзилган петицияни тўла босиб чиқарди. Унда: «М. Горькийга озодлик! Уни меҳнатга, Ватанга, бутун дунёга қайтариб беринг! Бутун инсоният талаб қилади!» — дейилган эди.

1905 йил 19 мартда «Русский Туркестан» «Н. К. Пятницкий Горький ҳақида» деган хабарни эълон қилади. 20 мартда эса худди шу газета академиклардан бири А. М. Горькийни иккинчи марта Россия академиясининг фахрий аъзолигига сайлаш ҳақида масала кўтарганлигини хабар қилади.

1905 йил 24 мартда «Самарқанд» газетаси ўз ўқувчиларини Горькийнинг иши юзасидан кетаётган тергов билан таништиради.

«Русский Туркестан» газетаси 1905 йил 12 апрелда «Рус ҳаёти хроникаси»да Максим Горькийнинг сиёсий иши қандай кетаётганлигидан ўқувчиларни хабардор қилади.

Бу даврда чор Россиясининг цензураси қайчисини чархлаган вақт эди. Шунинг учун ҳам «Самарқанд» газетаси 1905 йил 24 июнда йирик ҳарфлар билан шундай хабар берган: «Максим Горький ҳақида бизга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ҳеч қандай хабар боса олмаймиз».

1905 йил 2 сентябрда «Русский Туркестан» газетасида босилган мақолаларда «Максим Горький — ҳозирги замон ҳаракатининг сезгир бўрон қўши» деган фикр ўтказилади.

Айни вақтда бу тараққийпарвар матбуот саҳифаларида А. М. Горькийнинг асарлари тез-тез босилиб турди. Чунончи унинг цензура ман қилган «Кавказдаги ҳодисалар ҳақида» мақоласи «Асхабад» газетасининг 1905 йил 19 июль сониди, «Боку» газетасининг шу йил 12 ноябрь сониди босилган эди. Бундан ташқари, Максим Горькийни антисиметизмда айблашганида, у большевикларнинг «Новая жизнь» газетасида кескин норозилик билдирган эди. «Самарқанд» газетаси уни кўчириб босди (1905 йил 9 декабрь). Унинг «Мешчанлик ҳақида қайдлар» мақоласининг биринчи қисми (1905 йил 10 ноябрь) ва «У тўғрида» сарлавҳали (1905 йил 16 декабрь) мақолалари «Асхабад» газетасида босилди. Худди шу газета 1906 йил апрель ойида «Товарищ!» эртагини, «Русский Туркестан» эса яҳудийлар масаласи бўйича

Максим Горький 1906 йил 25 апрелда Нью-Йоркда сўзлаган нутқини босиб чиқарган (1906 йил 28 июль сонида).

1907 йилга келиб, революция енгилиб, реакция авж олган йилларда Туркистоннинг расмий матбуоти «Среднеазиатская жизнь», «Туркестанские ведомости» кабилар Горькийга ҳужумни кучайтирдилар. Аммо кураш давом этар, Горький асарлари тўсиқлардан ўтиб оммага етиб борар эди. Бунинг мисоли «Русский Туркестан» газетасининг 1910 йил 20 январь сонида босилган «Окуров шаҳарчаси», шу газетанинг шу йил 26 февраль сонида босилган «Ҳаёт рўпарасида» каби асарлари бундан далолат беради.

Шундай қилиб, XX асрнинг бошиданоқ Горькийнинг оташин нафаси Ўрта Осиёга етиб келар ва рус тилида тарқалар эди. У Туркистонда 1905 йил инқилобининг парвозига ўз таъсирини ўтказди. Инқилобий ҳаракат эса интернационал характерга эга. Унда барча Ўрта Осиё халқлари иштирок этганлар. Шунинг учун ҳам Горькийнинг рус тилида Туркистонда эълон қилинган асарлари ҳаммамизнинг ғоявий қуролимиздир. Бу ғоявий қурол беҳато урганини тасдиқловчи ҳужжатлар бор. Чунончи, 1906 йил сентябрь ойида шаҳар думасига бойкот уюштиргани учун қамалган ўзбек революционери Султонхўжа Иноғомхўжаев қамоқхонада Максим Горькийнинг рус тилидаги асарларини ўқигани унинг сиёсий айби сифатида қайд қилинган¹.

¹ ЦГА УзССР, КТГГ, ф. 1, оп. 4, Д. 1053, 42-бет.

Фақат бугина эмас, ўша йилларда ўзбек тилидаги матбуот ҳам гоҳ-гоҳ Горький ҳақида гапириб қўярди. Чунончи, «Туркистон вилоятининг газети» (1871—1916) рус адабиётининг бошқа йирик арбоблари қаторида Горькийнинг номи билан ҳам ўз ўқувчиларини таништириб ўтган. «Бухорои шариф» газетаси (1912—1913) 1913 йил 37-сонида «Момои Азаргал» деган сарлавҳа билан Данко ҳақидаги афсонанинг баёнини босган. «1917 йил февраль революциясидан сўнг,— деб ёзади Ҳусайн Шамс юқорида тилга олинган хотираларида,— Грачёв Горькийнинг китобини менга берди. Мен кўп жойларига тушунмадим ва тушунтириб беришни акамдан илтимос қилдим. Ўшанда Горький ҳикояларидан олган таассуротим менинг хотирамда умрбод қолди». (Литература и искусство Узбекистана» журнали, 1939 йил, № 5, 41-бет.)

Бўрон қуши башорат қилган инқилоб етиб келди-ю, орамиздаги ғовни кўтариб ташлади. Энди А. М. Горький ўзбек китобхонларининг энг сеvimли адибларидан бири, ёзувчи ва олимларимизнинг эса улуғ устози-га айланди. Дўстлар топишдилар. Аммо улкан дўстни таниш жараёни кўриб ўтганимиздек, подшо ҳукумати даврида машаққатли бўлган эди.

Совет адабиётининг отахони эди у

Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсоният тарихида янги давр очди. У одамлар ва халқлар орасидаги янги муносабат-

ларни ҳам бошлаб берди. Шу муносабатлардан бирининг ёрқин далили сифатида Горький ва Ўзбекистон муносабатларини эслатиб ўтиш мумкин. Энди подшо цензураси каби ғовлар ўртадан олиб ташлангач, Максим Горький асарлари Ўрта Осиёда жуда ҳам тез тарқала бошлади. Энди фақат рус тилидагина эмас, балки ўзбек тилида ҳам Горькийнинг қаҳрамонлари халққа илғор ғояларни тарғиб қиларди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллари даноқ Ўрта Осиёда нашр қилинадиган газета-журналларда А. М. Горькийнинг турли асарлари ёки улардан парчалар босила бошлади. 1920 йил Қўқонда «Мешчанлар» пьесаси саҳналаштирилди, тез орада Горькийнинг драматик асарлари театрларимиз репертуарларидан мустаҳкам ўрин олди. Устоз адибнинг деярли барча насрий асарлари энг моҳир ёзувчилар томонидан бирин-кетин таржима қилиниб, ўзбек тилида катта тираж билан бир неча марта нашр этилди. Унинг ижоди ўзбек ўрта ва олий мактабларида чуқур ўрганила бошлади. Шундай қилиб, Максим Горький ўзбек халқининг севимли адибларидан бири, ўзбек адибларининг севимли устозига айланади.

Совет адабиётининг отахони бўлган А. М. Горький съездимизда ўзимиз сайлаган расмий раҳбаримиз ҳам эди. У кўпмиллатли совет адабиётининг тараққийси учун тинмай ғамхўрлик қилар ва бу соҳада ҳар бир ютуқни зўр хурсандчилик билан қайд этар эди: «Агар мен 20-йиллар билан 30-йиллар орасидаги ўн йиллик ичида революция руҳи

билан яратилган муҳим нарсалар тўғрисида ахборот ёзадиган бўлсам, бу мақолачани Еревандан Архангельскга, Минскдан Киев, Харьков, Новосибирск орқали Тошкент, Ростов ва озми-кўпми ғайрат билан янги совет адабиёти яратилаётган бошқа ҳамма пунктларга ҳам назар ташлаб ўтиб, то Владивостокга чўзиб борган бўлардим»¹.

Кўриб турибсизки, ғайрат билан янги совет адабиёти яратилаётган пунктлар қаторида А. М. Горький 20—30-йиллар орасидаги Тошкентни ҳам тилга оляпти. Хўш, бу адабиётни яратаётганлар ким эди? Улар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирӣ, Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Яшин, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Ғайратий, Миртемир, Сотти Ҳусайн, Собир Абдулла, Шайхзода, Назир Сафаров ва бошқа шу кунда номи элда машҳур адиблар эди. Бу адибларнинг ижодий муваффақиятига сабаблар кўп бўлган. Шу сабаблардан бири, уларнинг Горькийдек устози бўлганлиги ва шу устоздан таълим-тарбия олганлигидир.

Адабиётшунослар Горький ва Ҳамза ижодининг умумий белгиларини кўп таъкидлайдилар. «Заҳарли ҳаёт» драмасининг бош қаҳрамони Марямхон билан «Душманлар» пьесасидаги Татьяна образларини солиштириб, улар орасидаги қариндошликни тасдиқлайдилар. Ҳамзанинг революцион драматургиясининг пафоси Горький драматургияси таъсиридан баҳраманд бўлганлигини тахмин

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида. 147-бет.

қиладилар. Баъзилар, Ҳамза Горький асарларини ўқиган, деган фикрни олға сурадилар. Буларнинг ҳаммасига қўшилиш мумкин.

Ҳар ҳолда шуниси фактки, Горький ва Ҳамза ижоди мазмунаи бир-бирига жуда яқин. Уларни революцияга хизмат қилиш гоёси бирлаштиради. Меҳнаткаш халқ оммаси орасидан кучли қаҳрамон топиб тасвирлаш истаги бирлаштиради, социалистик реализмнинг конкрет масалаларини тушунишдаги умумийлик бирлаштиради, бадиий маҳоратдаги изланувчанлик ва эстетик фикрлар ягоналиги бирлаштиради. Ҳатто ҳар иккалалари ҳам «Шажараи турк»ни ўқиган эканлар.

Юқорида биз А. М. Горький Ўрта Осиё аёллари ҳаётида Совет ҳокимияти йилларида юз берган улкан ўзгаришларни ифтихор билан қайд қилганини, ўзи бу ҳақда асар ёзмоқчи бўлганини, бошқаларни ҳам шу ҳақда ёзишга тарғиб қилганини кўриб ўтдик. Ҳамза Ҳакимзода Ниязий ҳам худди шу даъватга ҳамфикр эди-ку, ахир!

Ва ниҳоят, 20—30-йиллар орасида яратилаётган янги ўзбек совет адабиёти ҳақида гапирганда Горький шу авлоднинг оқсоқоли бўлган Ҳамзани ҳам кўзда тутган эмасми-кан?

Ҳар ҳолда Горький ҳар томонлама Ҳамзанинг дидига мос устоз адиблардан эди.

Ўзбек совет прозасининг улкан устозларидан бири Абдулла Қодирийнинг тарихий романларида Горькийнинг тарихий материалга муносабати, ўтмишни шу бугунги кун

кўзи билан баҳолаши, кенг эпик тасвирдаги тажрибалари таъсирини сезиш қийин эмас. Максим Горькийнинг 1934 йилда Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ I съездида қилган доклади ҳаммага маъқул ва манзур бўлиб, қарсақлар билан кутиб олинган эди. Шу олқишлар ичида съезд делегати Абдулла Қодирийнинг ҳам қалб садоси бор эди.

Садриддин Айний М. Горький асарлари билан таржимасида танишганини, улар ижодига таъсир ўтказганини ўзи қайд қилади: «Унинг асарларидан янги мавзу топдим, айрим типларни характерлашга ўргандим. Горький повестлар, ҳикояларда ва романларда халқ адабиётидан ва афсоналаридан усталик билан фойдаланган. Мен ҳам ундан шу санъатни ўргандим... Горький интернационал театр яратиш масаласини биринчи мартаба ўртага қўйган эди. Миллий театрларнинг Москвадаги томошалари бундай театр негизининг бошланғичидир»¹.

С. Айний бу ўринда Максим Горький ёзувчиларнинг I съездида сўзлаган якунловчи нутқидаги ушбу фикрни тилга олади: «Совет социалистик республикалари Иттифоқидаги барча миллатларнинг артистлари,— деган эди А. М. Горький,— биз, русларни ўзларининг драматик санъатлари ва у орқали ўтмиш ва ҳозиргидай маданий ҳаётлари билан ошно қилишлари учун ҳукуматимиздан Москвада «Бутуниттифоқ театри»ни ташкил қилиш зарурлиги масаласини муҳокама қилишни ҳам сўрашимиз керак.

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 22 июнь.

Озарбайжон, арман, грузин, татар ва Ўрта Осиё, Кавказ ва Сибирдаги бошқа миллат ёзувчиларининг асарларини рус тилига яхши таржима этиб, саҳналаштирувчи рус труппаси «Бутуниттифоқ театри»нинг асосий ва доимий труппаси бўлиши лозим. Қардош республикалар адабиётларининг тез суръатлар билан ривожланаётганлиги бизларни бу адабиётларни жиддий кузатиб боришга даъват этмоқда. Бу адабиётлар рус драматургиясининг тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатиши мумкин»¹.

Максим Горький шундай ғамхўрлик билан парвариш қилган миллий адабиётлар жуда тез ривож топди. Янги-янги санъаткорларнинг номи ва асарлари билан бойиди. Бунини ўзбек адабиёти мисолида яққол кўриш мумкин.

«Горькийнинг сиймосига сажда этишга қадар муҳаббатим зўрдир унга!»— деб ёзган атоқли ўзбек адиби Ойбек ўзининг эпик полотноларида устоз Горький анъаналарини давом эттирди, ривожлантирди. Максим Горькийнинг «Артамоновлар иши» романида тасвирланган воқеанинг ўтмиши, ҳозирги ва келажаги деб белгиланган уч бирликни «Қутлуғ қон» романида ҳам сезиш мумкин. Чиндан ҳам Илья Артамоновлар сулоласи билан Карим — Читтақдан Мирзакаримбойгача ўсиб чиқиб, Ҳакимбойваччалар даврида ривож топиб, Салим ва Ҳуриларга бориб таназзулга юз тутган бутун бошли бир синф

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, 317-бет.

шажарасининг тасвирида Горькийнинг ижодий ибрати кўринмайдими?!

«Энг севган ёзувчим А. М. Горький эди. Мен у кишининг асарларидан «Она», «Тубанликда», «Одамлар орасида», «Менинг дорилфунунларим»ни айтишса севиб ўқир эдим. Ва у кишидан кўп нарса ўрганган эдим»,¹— деб ёзган эди ўзбекнинг яна бир таниқли адиби Ғафур Ғулом. У ўрганган «кўп нарса» ичида инсонни зўр ҳурмат билан тасвирлай олиш тажрибаси ҳам бор эди. Чунки, А. М. Горький улкан инсонпарвар адиб эди. Унинг ана шу гуманистик анъаналари Ғафур Ғулом ижодида ҳам давом этган. Зотан Горькийчасига инсонни севган ва чин юракдан ҳурмат қилган кишигина «Сен етим эмассан», «Мен яҳудийман» каби поэтик шедеврларни яратиши мумкин эди.

Профессор Н. К. Пиксанов «Горький ва миллий адабиётлар» деган китобида улуғ адибнинг таъсир йўлларида тўрттасини кўрсатиб ўтган эди: «Унинг бадиий асарлари орқали, миллий ёзувчилар ёки уларнинг бир гуруҳи билан шахсан учрашувлар орқали, адабий устозлик орқали ва ижтимоий фаолият орқали. Горький фаолиятининг кульминацияси 1934 йилдаги Бутуниттифоқ Совет ёзувчиларининг I съезди бўлган эди»². А. М. Горькийнинг ўзбек адабиётига таъсири ҳар тўрт йўл орқали содир бўлган.

Максим Горькийнинг «Она», «Артамонов

¹ Ғ. Ғулом. Танланган асарлар, 1953 йил, 9-бет.

² Н. К. Пиксанов. «Горький ва миллий адабиётлар», Москва, 1946 йил, 180-бет.

лар иши» каби йирик эпик асарлари, автобиографик трилогияси, «Челкаш», «Кононов», «Макар Чудра» каби насрий асарлари романтик кўтаринкилик билан ёзилган. «Лочин ҳақида қўшиқ», «Бўрон қуши ҳақида қўшиқ», «Қиз ва ўлим» каби асарлари, саҳналаримизда кетма-кет қўйилиб келган драмалари, илмий-публицистик мақолалари жам бўлиб ўзбек китобхон ва томошабинларининг бир неча авлодларининг эстетик дидини шакллантирди, уларни коммунистик руҳда тарбиялашга хизмат қилди.

Айни вақтда бу асарларни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида ва умуман, улар билан танишиш орқали ўзбек адиблари бадий маҳорат сирларини чуқурроқ эгалладилар. Горькийнинг таржимонлари орасида Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Амин Умарий каби атоқли адиблар бўлиши бу ижодий меросга эътиборнинг зўрлигидан далолат беради.

Максим Горький асарлари адибларимиз онгига қанчалик таъсир этганини Ҳамид Олимжон яхши айтиб ўтган: «Бу 1928 йилларда эди... Горькийнинг «Менинг дорулфунунларим» китобини ўқидим. Бу ўқиш энг аввал менинг роман ва ҳикоя китоблари ҳақидаги тушунчамни парча-парча қилди. Иккинчидан, у менинг ўй ва хаёлларимга шунчалик таъсир қилдики, мен буни ҳозир ҳам яхшилаб айтиб беришдан ожизман.

Мен китобнинг қанчалик зўр кучга эга бўлиши мумкин эканлигини биринчи марта ба тушундим. Менинг назаримда дунёнинг

Энг катта китоби шу эди ва бу қаноат мени яна Горький асарларига қараб тортди. Мен унинг «Она» романини бошладим... «Она» романи «Менинг дорулфунунларим»га нисбатан, менинг назаримда фил қаршисида буюк тоғ бўлиб қолди.

«Менинг дорулфунунларим» ва «Она» романида тасвир қилинган ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам эсимда қолмаган, лекин бу икки асарнинг мени қанчалик тарбия қилгани сира ҳам эсимдан чиқмас».

Худди шундай ёки шунга ўхшаш гапларни деярли барча ўзбек адиблари айтишган.

Зотан, Ойбек, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳорнинг прозасида, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзодаларнинг шеъриятида, Яшин, Н. Сафаров, С. Ҳусайнларнинг драмаларида Горькийнинг воқеликни акс эттириш принциплари сезилиб туради. Горький асарларидан бадиий ижод сирларини ўрганиш катта ва кичик барча ўзбек адибларининг ҳар биттасида ўзига хос шаклда бўлган ва у давом этмоқда. Горький асарлари — ижод университети.

Бир гуруҳ ўзбек адиблари Максим Горький билан шахсан учрашганлар ва унинг суҳбатида бўлганлар. Абулқосим Лоҳутий, Садриддин Айнийлар билан баробар Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Ойдин, Ҳусайн Шамс, Раҳмат Мажидий, Назир Сафаров ва бошқа бир қанча адибларимиз Максим Горький билан қилган суҳбатларидан, унинг докладларидан ўзлари учун ибратли хулосалар чиқарганлар.

Максим Горькийнинг бадиий ижод ва со-

циалистик реализм ҳақидаги мақолалари ҳам унинг тарбиячилик соҳасидаги фаолиятида катта роль ўйнаган. Хусусан адабиётшунос олимлар учун Горькийнинг типиклик, конфликт, сюжет, бадиий асар тили ҳақидаги фикрлари жуда қимматлидир.

Ниҳоят совет адабиётининг отахони А. М. Горький ёш адибларнинг энг ғамхўр устози эди. К. Федин, Л. Леонов, В. Иванов, Л. Сейфулина каби ўнлаб таниқли адибларга Горький шахсан йўл кўрсатган, уларни адабиётга олиб кирган. Горький кўпмиллатли совет адабиётининг моҳир ташкилотчиси эди. Шунинг учун ҳам уни украин Иван Ле, қozoқ Мухтор Аvezов, туркман Берди Кербобов ва бошқа ўнлаб адиблар ўз устозлари деб биладилар.

Барча совет адибларининг Горький ҳақидаги фикрларини ифода қилиб, Ўзбекистон ёзувчилари 1932 йилда унинг ўзига ёзган табрик хатларида бундай деган эдилар: «Максим Горький адабиёт майдонига кирганидан тортиб, то ҳозирги кунга қадар Русия ва бутун дунё ишчилар ҳаракатининг инқилобий курашига узвий ва фаол иштирок этиб келган. Шу буюк синфнинг курашида камолга етган, курашчан, ташкилотчи ва ўзгартирувчи санъаткордир. Унинг асарлари — ишчилар синфининг капитални итқитиши учун бўлган курашда машъаллик, большевизмнинг штурмчи юришларида кучли қуроллик ролини ўйнаган шоҳ асардир. У бизга шўро адабиёти кадрларига, буюк пролетар синфининг ғоявий устунлиги учун қандай курашмоқлик, душманни қандай пачақ-

ламоқ, ҳаётни қандай ўзгартирмоқ ва уни қандай усуллар билан ўрганмоқ кераклигини ўргатади»¹.

Ўзбек адибларининг улуғ устозларига ҳурмати фақат илмий мақолалардагина қайд қилиниб қолмай, бадиий шаклда ҳам баён этилган. Чунончи, Ойбекнинг «Горький», Ҳамид Олимжоннинг «М. Горькийни ўқиркан», «Горький ҳақида» каби қатор шеърларида, Жуманиёз Шариповнинг Горький ҳақидаги поэмасида, кўплаб адибларимизнинг мемуарларида улуғ адибнинг образи яратилган. Мана устоз образи шоир Ойбек таърифида:

Рус еридан азамат инсон
Онг виждонни ёритган зиё,
Қадамига ер кичик, осмон —
Мағрур боши учун тор гўё.

Шарқдаги шуҳратидан бир шингил

А. М. Горький: «Санъат худди қуёшдек одамда ғайрат уйғотади», деган эди. Чиндан ҳам Максим Горькийнинг ижоди, санъати Россиядан чиққан бир қуёшдек олам аро тарқалди ва фақат Европа, Америка, Африка, Австралия қитъаларидагина эмас, Осиёда ҳам миллионлаб ўқувчиларга ва кўп адибларга ғайрат манбаи бўлди. Зотан у жаҳон тарихидаги янги адабиётнинг байроқдо-

¹ «Ўзбекистон шўро адабиёти» журнали, 1932 йил, № 4—5, 4-бет.

ри эди. «Янги адабиётнинг байроғида — Горькийнинг юраги, бу қалбда эса — оламга тинчлик туйғуси!» — деган эди машҳур ҳинд адаби Кришан Чандр.

Шарқшунос олима Дониё Валиева Максим Горькийнинг шарқ халқлари тилларидаги нашрлари ва шарқ адиблари ижодига таъсири ҳақида қизиқ маълумотлар берган бир мақоласида шундай деб ёзган эди: «У Шарқнинг Сун Ят-Сен, Кришнаварма, Кама каби жамоат арбоблари билан ёзишмаларида мустамлака ва эзилган халқларнинг ҳомийси сифатида, интернационалист ва гуманист сифатида намоён бўлган эди... 1907 йилда Мисрда муаллим ва таржимон Салим Қуббайн томонидан Горький асарларидан тўплам нашр этилди... Эронлик олим Саид Нафисий Горькийнинг дастлабки ҳикоялари Эронда 1908 йилда таржима бўлганини хабар қилади... Горький вафотидан сўнг Шарқнинг ҳамма мамлакатларида мотам мажлислари ўтказилди, газета ва журналлар бу хусусда катта-кичик мақолалар эълон қилдилар. Горький ҳаёти ва ижоди ҳақида китоблар чоп этилди... Эронда «Максим Горький хотирасига» номли тўплам, «Меҳр» журналида унга бағишланган мақолалар чоп этилди. Дамашқда чиқадиган «Аттолеъа» журнали унинг ижодига бағишлаб махсус сон чиқарди... Ҳиндистонда эса Горькийнинг энг кўп тарқалган асари «Она» романидир. 20-йиллардан бошлаб бу асарнинг бир неча таржимаси эълон қилинган бўлиб, уни ҳозир ҳиндий, урду, маратх, банголи,

тамил, мадаялам ва бошқа тилларда сўзловчи халқлар ўз тилларида ўқимоқдалар...»¹

1967 йилда Цейлонда бўлганимда мен Максим Горький асарлари бу мамлакатда қанчалик машҳур ва маъқул эканлигини қалбан ҳис қилдим.

11 ноябрда Коломбонинг этагида Нучегода деган ерда жойлашган будда университетини кўргани бордик. Совет олимларини «Видьодая» университетининг вице-канцлери руҳоний арбоб Раҳўла қабул қилди. Суҳбат охирида биз университетга Максим Горькийнинг портретини эсдалик учун тақдим қилдик.

Суратни ола туриб, Раҳўла ҳаяжон билан гапира кетди:

— Максим Горький жаҳондаги энг ажойиб адиблардан бири. У халқдан чиқиб халқни ўйлаб ижод қилган. Мен унинг асарларини яхши кўраман. Инглиз тилида ўқиганман.

Канди шаҳарига борганимизда Перадения университетининг сингал адабиёти муаллими Авия Раджахавина билан суҳбатлашганимизда у Раҳўланинг фикрини давом эттиргандай бўлди:

— Мен ҳам Горький асарларини инглиз ва япон тилларида ўқиганман. Унинг бир неча ҳикояси сингал тилига таржима қилинган. «Тубанликда» драмаси ҳаваскор артистлар ижросида бизда сахналаштирилган ҳам.

Цейлон халқининг атоқли адиби Мартин Викрамасинге билан учрашганимизда суҳ-

¹ «Ўзбекистон маданияти», 1968 йил 2 февраль.

бат яна ижод, адабиёт ва Горький ҳақида кетди:

— Мен Горькийнинг асарларини 17 ёшимдан буён ўқийман,— дейди Мартин ғурур билан. Уни эшитиб туриб, ичимда ҳисоблайман. Ҳозир М. Викрамасинге 77 ёшда, демак, 1907—1908 йиллардан буён у Горькийни билади, ўқийди. М. Викрамасинге Горький ижодини жуда юқори баҳолаб, уни адабларга ибрат қилиб гапирди.

Бу цейлон адабиёти отахонининг жуда қатъий фикри. Шунинг учун у Горький мавзуига бир неча марта мурожаат қилган.

Ўша кунлари (9 ноябрда) инглиз тилида чиқадиған «Цейлон обсервер» деган бир газетада Мартин Викрамасингенинг Октябрь революциясининг 50 йиллигига бағишланган «Гуманистик исёнларнинг олий нуқта-си» сарлавҳали мақоласи босилди. Шу мақолада М. Викрамасинге М. Горький ҳақида ҳам гапириб, уни: «Инсонлар қалбида романтик руҳни ёлқинлантирган гуманист»,— деб атайди.

Ҳузуридан чиқаётганимизда Мартин бизга ўзининг сингал тилида нашр этилган «Совет юрти ҳақида қисса» китобини эсдалик учун тақдим қилди. Унда ҳам М. Горький ҳақида кўп яхши гаплар айтилган, китобда берилган суратлардан олтинчисида А. М. Горькийнинг Москвадаги ҳайкалининг фотоси бир саҳифани эгаллаган.

Октябрь революциясининг 50 йиллиги муносабати билан Цейлон матбуоти биз ҳақимизда кўп материаллар босди. Буржуа матбуотининг ҳамма гаплари ҳам бизга тўғ-

ри келавермайди, ичида хато фикрлар ҳам кўп. Аммо Октябрь инқилобининг қаҳрамонларини санаганда, Россиянинг улў фарзандларини тилга олганда Максим Горький ҳам эсланди, унинг фотосуратлари ва биографиясига оид фактлар эълон қилинди. (Масалан, «Цейлон, дейли миррор» газетаси, 8 ноябрь, 14-бет.) «Цейлон ньюс ревьев Трибуне» номли прогрессив ҳафталик эса «Улў инсонлар» рубрикаси остида Максим Горькийнинг машҳур очеркини «Ленин ҳақида хотиралар» сарлавҳаси билан инглиз тилида эълон қилди. «Цейлон дейли ньюс» газетаси 7 ноябрь сонида Коломбо радиосининг Октябрь революцияси ҳақидаги эшиттиришларини хабар қилиб ёзадики, шу куни Максим Горькийнинг бир асари «Пасту баландликлар» сарлавҳаси билан тамил тилида ўқилади.

Шундай қилиб, А. М. Горький ўзининг обрўси ва асарлари билан она-Ватаннинг сарҳадларидан анча йироқда ҳам унинг обрўига обрў қўшмоқда.

* * *

Максим Горькийнинг ижоди оламшумул аҳамиятга эга. Бу ерда айтилганларнинг барчаси шулардан бир шингил.

Ҳақиқий истеъдодлар ҳақида гап кетганда айтадиларки, уларнинг устидан ҳатто вақт ҳам ҳукмронлик кучини йўқотиб қўяди. А. М. Горький шундай даҳолардан бири. Юз йил унинг мангу ҳаётидан бир қадам, холос. Нафосатни қадрлайдиган инсонларки дунёда бор экан, улў санъаткорлар ҳамиша барҳаёт бўлади.

Горький ва Айний

XX асрнинг ўрталарида прогрессив ижтимоий муносабатларнинг, фан ва техниканинг ҳамда маданиятнинг тез суръатлар билан ривожланиши турли қитъа мамлакатларидаги халқларнинг ўзаро моддий ва маънавий муносабатларининг кескин кучайишига олиб келди. Бу ҳодиса халқлар ўртасидаги адабий алоқаларга ҳам тегишлича таъсир этмай қолмади, албатта. Натижада традиция ва новаторлик, адабий алоқа ва таъсир масалалари энг муҳим ва актуал масалалардан бўлиб қолди.

Адабий ҳаракатчиликнинг шу соҳасида олиб борилган илмий-тадқиқотлар ҳар бир эътиборли ёзувчининг унинг ўзига яраша устозлари ва шоғирдлари бўлганини тасдиқлайди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний каби ёзувчиларимиз XX асрнинг бошларидаёқ Марказий Россия, Қрим, Кавказ, Эрон, Туркия, Миср, Ҳиндистон каби ўлка ва мамлакатлардаги адабий ҳаракатчиликдан хабардор бўлган ҳолда ижод этганлар, характери жиҳатидан

ўзларига яқинроқ турган санъаткорларнинг асарларидан озми-кўпми баҳра олганлар. Сўз санъатининг улуғ намояндаларининг энг яхши традицияларини давом эттирганлар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин миллий республикалардаги ёзувчиларнинг бир-бирларининг ижодлари билан, айниқса социалистик реализм адабиётининг отаси Алексей Максимович Горький ижоди билан қизиқишлари кучайди. 30-йилларга келиб адабий алоқа соҳасидаги бу ҳаракат яна ҳам кучайди ва кенг тус олди.

1928 йилнинг баҳорида М. Горькийнинг туғилганига олтмиш йил тўлиши муносабати билан улуғ адибнинг юбилеи ўтказилди. Шу муносабат билан республика матбуоти М. Горький ҳаёти ва ижоди тўғрисида қатор мақолалар босиб чиқарди. «Максим Горькийнинг юбилеи», «Пролетариатнинг улуғ адиби», «Максим Горький ва пролетар адабиёти» каби мақолалар шулар жумласидандир.

С. Айний Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи йилларидаёқ М. Горькийнинг номини ва шуҳратини эшитган; унинг ижодий фаолияти билан қизиққан. Кейинчалик улкан сўз санъаткорининг айрим бадиий ва адабий-танқидий асарларини ўзбек ва тожик тилларида ўқий борган.

М. Горькийнинг ижоди билан қачон ва қандай танишгани, улуғ устоздан нималарни ўргангани ҳақида С. Айний 1936 йилда шундай деган эди:

«Асарларининг таржимаси бўлмагани учун 1930 йилгача унинг китобларини ўқиёлмай келган эдим. Менинг қўлимга тушган

биринчи китоблари «Болалик», «Одамлар орасида» эди. Бу ажойиб асарлар менда жуда катта таъсир қолдирди, чунки булар менинг ўтмишдаги турмушимга жуда ўхшар эди. Қўлимга тушган биринчи китобларини яхшилаб мутолаа қилганимдан кейин, булар менинг бундан кейинги ижодий ишимга кўп таъсир қилдилар. Унинг асарларида янги мавзу топдим, айрим типларни характерлашга ўргандим. Горький повестларда, ҳикояларда ва романларда халқ адабиётидан ва афсоналаридан усталик билан фойдаланган. Мен ҳам ундан шу санъатни ўргандим. «Қуллар» деган асаримда халқ афсоналаридан фойдаланишга муяссар бўлдим»¹.

С. Айний М. Горькийга бир неча махсус мақолалар бағишлаган. «Симон фаромушнашудани», «Мангу барҳаёт», «Доно устоз» ва бошқа мақола, хотираларда М. Горький ижоди ўзида қандай таассурот қолдиргани анча дуруст акс этган. М. Горький С. Айний тушунчасида улуғ инсонпарвар санъаткор ва қалби улкан донишманд сиймодир.

«У (М. Горький — Н. Р.) қуёш каби қалам аҳлларининг йўлини ёритиб турар эди ва совет адабиётчилари унинг илғор ғоялари нуридан баҳра олиб ўсар, шаклланад, балогатга етар эдилар»², деб ёзади Айний.

М. Горькийнинг аниқ, содда, оммага тушунарли, «сўз чиқиндисидан холи, соф тил

¹ Горький ижодиётини сақлаймиз ва ўрганамиз. Садриддин Айний билан мусоҳаба. «Қизил Ўзбекистон», 1936, 22 июнь.

² С. Айний. «Мудрый учитель». «Правда», 1951 г., 18 июнь.

учун олиб борган кураши, совет кишилари ҳаётини кучли бадиий образ ва манзараларда тасвирлаш зарурлиги ҳақидаги фикрлари С. Айнийга айниқса ёқиб тушади.

Бутун ижоди давомида устознинг шу принципи асосида иш кўрган Айний адабий тилнинг ихчамлиги, соддалиги ва тушунарли бўлиши учун кураш олиб борди.

«Авом тожик тили қандай тил?» деган саволга у шундай жавоб беради: «Тожик авом тили шундай тилки, уни тожик (халқ) оммаси тушунади, жумла тузганда, ўхшатишда, киноя ва истиорада, мақол ва маталдан фойдаланилганда ва бошқаларда тожик тилининг хусусияти ва руҳига риоя қилиниши лозим бўлади»¹.

«Ўртоқ Толисга очиқ хат» мактубида С. Айний ёш ёзувчининг «Студентшавандаҳо» («Бўлғувси студентлар») ҳикоясига умуман яхши баҳо бергани ҳолда, автор томонидан адабий тил нормалари бузилганлигини, айрим ўринларда ҳар хил шева аломатларига йўлни кенг очиб берилганлигини қоралайди. Шу муносабат билан С. Айний М. Горький билан А. Серафимович ўртасида рус адабий тили устида бўлган мунозарани эслатади, Толисни Горькийнинг бу соҳадаги кўрсатмаларига амал қилишга чақиради.

С. Айнийнинг «Ўртоқ Толисга очиқ хат», «Ўртоқ Тожиевга очиқ хат» сарлавҳали мак-

¹ С. Айний. «Забони тожики». «Раҳбари Дониш», 1928, № 11—12 ёки С. Айний. Қуллийет, жилди 11, китоби дуййум. Душанбе — 1964, саҳ. 363.

тублари ўз мазмуни ва характери эътибори билан М. Горькийнинг «А. С. Серафимовичга очиқ хат»¹ига яқин туради. М. Горькийнинг мактуби С. Айний эътиборини тожик совет адабиётининг тилига жалб этди, унинг илмий тафаккурига бир туртки бўлди, фикр ва мулоҳазасини қўзгади.

Шундай қилиб, С. Айнийга адабий тилнинг ҳамма тушунадиган, халқчил бўлишини тўла англаб етиши ва бунинг учун курашида М. Горькийнинг таъсири жуда катта бўлди.

Адабий таъсир нима ва уни қандай тушуниш керак?

Адабий таъсир масаласида ҳар хил қарашлар мавжуд. Қуйида шулардан энг муҳимларини кўриб ўтамиз.

В. Г. Белинский Пушкиннинг Веневитиновга, унинг поэзиясига таъсири масаласида шундай деган эди:

«Улуғ шоирнинг бошқа шоирларга таъсири унинг поэзияси уларда акс этишида эмас, балки бу поэзия уларнинг ўз кучларини уйғотишидадир: зотан, қуёш нури ерни ёритган чоғда, унга ўзидан куч бахш этмайди, балки унинг ўзида мавжуд бўлган кучни қўзғайди, холос»².

Бу ерда адабий асарнинг илҳомбахш хусусияти ҳақида сўз боради: улуғ санъаткорнинг асаридан илҳомланган бошқа бир (ёки

¹ М. Горький. «О литературе». Литературно-критические статьи. М., «Советский писатель», 1953 г., стр. 647—651.

² В. Г. Белинский. Собр. соч. в 3-х томах. Том 2, М., 1948 г., стр. 164—165.

бир неча) санъаткорнинг ижодий кучи ишга тушади. Илҳомланган санъаткор қанчалик зўр бўлса, унинг қаламидан туғилган бадиий асар ҳам илҳом берган адабий манбадан шунчалик узоқ ва оригинал бўлади.

Белинскийнинг бу фикри традиция ва новаторлик ҳамда адабий таъсир масалаларини тадқиқ этишда ишончли калит бўлиб хизмат қилади, тадқиқотчига тўғри йўл кўрсатади. Лекин бу фикр умумий характердадир. Шунинг учун ҳам адабий таъсир проблемаси совет адабиётшуносларининг эътиборини кўпдан бери ўзига жалб қилиб келмоқда. Кейинги ўн йил ичида бу соҳада жуда катта илмий ишлар қилинди, кўплаб махсус мақолалар, монографиялар босилиб чиқди. М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти томонидан 1960 йилда миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва ўзаро таъсири ҳақида ўтказилган мунозара айниқса фойдали бўлди.

Мунозарада, «Миллий адабиётлар ва уларнинг ўзаро таъсири», «Адабиётларни қиёсий-тарихий ўрганиш проблемалари», «СССР халқлари адабиётларининг ўзаро ижодий таъсири проблемалари» сингари ўнлаб темаларда докладлар муҳокама қилинди, жуда кўп ижодий масалалар ўртага ташланди, конкрет илмий таклифлар айтилди.

Проф. Г. И. Ломидзе ўз докладида СССР халқлари адабиётларининг ўзаро таъсирига оид проблемалар ҳақида кенг тўхталди, адабий таъсир масаласини чуқур ёритди.

«Совет адабиётининг ҳозирги босқичдаги тараққиёти — миллий ўзига хосликнинг бар-

ча бойлигини тасдиқлаш ва янада ривожландириш асосидаги ҳақиқий ва энг чуқур ўзаро ижодий таъсир тарзида ифодаланган.

Горький ва Маяковский ижодий тажрибаси жаҳоншумул аҳамиятга молик бўлиб, социалистик ғоявийликни, ҳаётни теран билишни бадий қудрат ва бойлик билан бириктиришнинг намунасидир. Совет адабиётининг янги сифатлари, унинг новаторлик табиати Горький ва Маяковский асарларида ғоятда кучли ифодаланган бўлиб, бошқа халқлар учун ибрат аҳамиятини касб этади.

Йирик санъаткордан ўрганиш ёзувчига воқеликнинг бойлиги ва қирраларини ҳушёрлик билан кўришда, дурустроқ пайқашда, ҳодисалар моҳиятига, характерлар моҳиятига дадил кириб боришда ёрдам беради, деган фикрга қўшиламиз. Бироқ, социал ҳақиқатни, ҳаётини ҳодисанинг социал мазмунини воқеликни эстетик ўзлаштириш билан қориштириб юбориш мумкин эмас. Булар бошқа-бошқа нарсалардир»¹, дейди Г. Ломидзе.

Проф. Г. И. Ломидзе ўзаро таъсирни соддалаштирувчиларни, ўрганилаётган ёзувчилар ижодида параллелизмлар, ваз, сюжет, характер, образли ассоциацияларнинг бири-бирига тўғри келишини ўзаро таъсирнинг ҳақиқий намунаси, деган изловчиларни танқид қилиб, бундай соддалаштиришдан ва умумийликдан қочишни тавсия этади.

Бадий таржима назариётчиси проф. А. В. Федоров адабий таъсир масаласига

¹ «Миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири», М., 1961, 141—143-бетлар.

доир нутқида қизиқ бир ижодий ҳодисага тўхталади: у ижодининг характери жиҳатидан бир-бирига мутлақо ўхшамайдиган ёзувчиларнинг бир-биридан илҳомланиши адабий практикада учраб туришини кўрсатади. Масалан, М. Горький: «Ҳеч ким ҳеч қачон менга Стриндбергдек таъсир кўрсатган эмас», дейди-ю, сўнгра «унинг ҳар бир китоби у билан мунозара қилиш, унга эътироз билдириш истагини уйғотар эди ва ҳар бир китобини ўқигандан кейин Стриндбергга нисбатан севиш ҳисси, эҳтиром ҳисси чуқурлаша ва мустаҳкамлана борарди. У менга қайнар булоқни эслатар эдиким, унинг ҳаётбахш суви ундан лоақал озгина ичган ҳар бир киши қалби ва зеҳнининг ижодий кучини қўзғар эди», деб ёзади.

А. Федоров шундай ташқи томондан ўхшаш асарлар ёзган ёзувчилар борлигини, лекин улар бир-бирларидан ҳеч нарса ўрганмаган бўлишлари мумкинлигини ҳам таъкидлайди¹.

Кўринадики, адабий таъсир масаласида тадқиқотчи ҳар икки ҳолатни назарда тутган ҳолда иш олиб бориши лозим.

* * *

Санъаткорнинг ижоди биринчи навбатда реал ҳаётдан, шунингдек, ўтмиш ва замонавий адабий ҳаётдан озиқланади: ижтимоий ҳаёт тема ва мазмун беради, илҳом бахш

¹ «Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур», М., 1961, стр. 301—302.

этади, адабий мерос ва замон адабиёти эса бадий восита ва намуна беради.

С. Айний ижоди ҳам бундан мустасно эмас, албатта. Унинг ижоди реал ҳаёт билан, ижтимоий ҳодисалар билан жуда ҳам мустаҳкам алоқада шаклланди ва ривож топди. Ёзувчи дастлабки прозаик асарларида ижтимоий воқеаларнинг маълум тарихий давр чегарасидаги ривожини ўз шаклида ифода-лаш билан чекланади, уларни ишлашга, типиклаштиришга етарли эътибор бермайди. «Бухоро жаллодларининг ўзаро мусохабаси» масалан, шу принципда ёзилган. Бу, албатта, повесть автори адабий манбалардан мутлақо баҳра олмади деган сўз эмас. С. Айний бу асарида Улуг Октябр революциясидан аввалги тожик ва ўзбек прозаси традицияларига суянди. Лекин у мазкур адабий традициялардан ва қўшни халқлар адабиёти, айниқса прозаси тажрибасидан ҳали етарли озиқлана олмаган эди. Ўз ижодидаги бу камчиликни санъаткор аста, шу билан бирга изчил тугата борди. Бошқа ёзувчилардан ижодий ўрганиш ҳам маҳорат талаб қилади: бирор дурустроқ ёзувчидан ибрат олиш учун аввало унинг ижодини тегингли теранликда тушуна билиш зарур. Бу эса муносиб билим, нозик таъб ва эстетик дид ҳамда тажриба бўлишини тақозо этади. А. С. Пушкин поэтик ижодидан ўрнак олган ва илҳомланган шоирларнинг саноғи йўқ. Лекин шулардан баъзиларигина унинг гениал ижодининг энг муҳим ва характерли хусусиятларини тўла тушуниб етган. М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов ва В. В. Маяковскийлар ана

шундай муносиб шогирд, шу билан бирга ўзига хос йўл топа билган мутлақо оригинал ва буюк шоир-санъаткорлар эди.

Бундай ҳодисани ўзбек совет адабиётида ҳам, тожик совет адабиётида ҳам кўриш мумкин. Маълумки, М. Горькийнинг ижодий тажрибасидан С. Айний ва Ойбек ҳам, А. Қаҳҳор ва Ҳ. Шамс ҳам баҳра олган. Лекин уларнинг ҳар бири Горькийни ўзига, кучига яраша ўзлаштирган. Унинг ғоявий-эстетик принципларидан Ойбек ҳаммадан кўра кўпроқ усталик билан фойдаланган, уларни ўз ижодига юксак даражада сингдириб юборган. Бу нарса «Қутлуг қон» асарининг бутун руҳидан сезилиб турса-да, романинг оригиналлигига мутлақо путур етмаган.

С. Айний ижодида М. Горькийдан ижодий ўрганиш натижалари бошқача тусда кўриниб туради: Айний устозининг ижодий принципларини ўз асарлари руҳига маълум даражада сингдириш билан бирга айрим ўринларда («Қуллар»да) бундай қилишга етарли уринмагандек кўринади. Бунинг сабабини аниқлаш учун масалага муфассалроқ тўхташга тўғри келади.

С. Айний XIX асрнинг охирларидаёқ бадий прозада ижод қилиш иштиёқида бўлган. 1900 йилда у Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақоеъ» асари билан чуқур танишади. Мазкур асарнинг ғоявий-бадий характери, айниқса тили ва услуби Айнийни мафтун этади. Шунда унинг проза ёзишга бўлган иштиёқи яна ҳам кучаяди. Кейинчалик Айний ҳикоя ва повестлар ёза бошлайди

ва Аҳмад Донишнинг бадий тил ва услуб соҳасидаги энг яхши традицияларини ўзлаштириб олишга ва ривожлантиришга интилади. Рус классик ва совет адабиёти ёрдамида ҳатто Аҳмад Донишдан ўтиб кетишни орзу қилади, С. Айний бу ҳақда шундай дейди:

«Наводирул вақоеъ» китобини даставвал кўрганам ва ўқиганимда менга таъсир қилган жойлари жуда кўп эди...» «Наводирул вақоеъ» билан танишувим менда революцион фикрларни уйғотибгина қолмай, балки насрнавислик савдосини ҳам бошимга солди. Ўша вақтларда «мен қошқи насрнавис бўлсайдим, насрнавислик муяссар бўлганида ҳам Аҳмад маҳдум каби воқеаларни ўқувчига содда тилда гавдалантириб кўрсата оладиган насрнавис бўлсам эди», деб орзу қилардим. (Менинг бу орзу-ниятим Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина амалга ошди. Рус классиклари ва совет ёзувчилари асарлари билан танишганимдан сўнг содда тилда ёзиш бобида Аҳмад маҳдумдан ўтиб кетиш фикрида бўлдим.)

Ҳа, содда ёзиш фикри «Наводирул вақоеъ» билан танишганимда пайдо бўлган. Чунки бу китобнинг тили ҳозирги замон ўқувчиларига оғир (ҳақиқатда ҳам анча оғир) кўринса ҳам, лекин ўша замонлардаги бошқа китоблар, иншонавислар ёзган асарлар тилига қараганда анча осон, содда эди»¹.

¹ Слдриддин Айний. Асарлар, 7-том, Т., 1967, 171-бет.

Аҳмад Донишнинг бадий тили ҳақида бир оз бўлса-да тасаввур ҳосил қилиш учун бир саёҳатчининг Ҳиндистон ўрмонларида бошидан кечирган драматик ҳислари тасвиридан мисол келтирамиз:

«Кун ботиб, кечанинг қора пардаси ер юзини қоплаб олди. Эшагимни келтириб тош тагига боғладим. Йиртқичлардан сақланиш учун олдимга катта бир ўт ёқиб қўйдим. Чунки йиртқич ҳайвонлар кечаси ўтга яқин келмайдилар, деб эшитган эдим.

Ўтпарастлардек ўтни айланиб турганимда тош тагига боғланган эшагим жони бори-ча тўхтовсиз ҳанграй бошлади. Унинг нохуш садосидан тоғу тошлар акс садо берди; атрофда узоқ, яқин тоғларнинг кўплигидан юз эшак ҳанграгандек эшитилар эди. Эшакнинг бундай қаттиқ ҳанграган шум товушини эшитиб, қўрққанлигимдан қўл-оёғим титрай бошлади.

Бунинг сирини билиш учун тошнинг четига келиб қарасам, эшагим жуда тоқатсиз бўлиб ўзини ҳар томонга ташлаётган эди... Бунга нима бўлди деб тоғ орасидаги қалин тўқай ичига синчиклаб қараб, бир ҳайбатли ҳайвоннинг келаётганига кўзим тушди. Ўзи қора ҳўкизга ўхшайди; кўкраги кенг, боши катта, оёқлари фил оёқлари каби йўғон, кўзлари қуёш косаси каби ялтираб ёнади. Узун қуйруғи бор, ер уриб ҳайқиради. Аммо ўтнинг шуъласидан яқин кела олмай турибди. Унинг ортида ҳар хил бошқа ҳайвонлар ҳам кўринади.

Бу ҳолни кўриб, турган еримда қотиб

қолдим. Тош устидан юмалаб тушишимга сал қолди»¹.

Бу мисолдан Аҳмад Донишнинг тил хусусиятигина эмас, балки унинг тасвирлаш усули ҳам яққол кўриниб турибди: ёзувчи тасвирни рангдор ва образли қилишга, китобхонда ёрқин ва терап таассурот қолдиришга интилади, ҳаяжонли манзара ва ҳолатлар яратади. У ўқувчини қизиқтириб, ўзига жалб қилиб оладиган ҳодиса ва воқеаларга кўпроқ эътибор беради. Бу нарсга эса баъзан образни типиклаштириш, ғоявий мақсадни аниқлаш имкониятидан маҳрум этади, ёзувчи воқеаларнинг социал маъзини чақишга, образнинг яққол чиқишига ҳар вақт ҳам етарли эътибор беравермайди.

С. Айний Аҳмад Донишнинг энг яхши томонларидан ўрганиш билан бирга бундай камчиликлардан қочиншга ҳаракат қилган. Бунда унга рус реалистлари, айниқса М. Горький яқиндан мадад берди, йўл кўрсатди.

Дониш ёрдамида маърифатпарварлик даражасига кўтарилган, революцион онги уйғона бошлаган Айний М. Горькийдан ўрганиш орқасида социалистик реализм чўққилари сари дадил парвоз қилди, гўзал ва ҳаққоний асарлар яратди ва Иттифоқ миқёсига чиқди.

«Дохунда» ва «Қуллар» романлари С. Айнийнинг социалистик реализм чўққиларини

¹ Аҳмад Дониш. «Наводирул вақое» (Нодир воқеалар). Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964, 265—266-бетлар.

эгаллаш йўлидаги жиддий ютуғи, катта ғалабаси бўлди. «Судхўрнинг ўлими» ва «Эсдаликлар»ни яратиш билан эса, С. Айний атоқли совет санъаткорлари қаторидан муносиб ва мустақкам ўрин олди.

С. Айний асардан асарга ўсиб, етилиб боради. Натижада, унинг ижодида бадиий тўқима тобора кўпроқ учрай бошлайди. «Дохунда» романида бадиий тўқимадан автор анчагина унумли истифода этган бўлса, «Қуллар»да тарихий фактлар билан бир қаторда ижодий фантазия ҳам муносиб ўрин эгаллайди. Бироқ шуниси борки, тарихий фактларни бадиийлаштириш, яъни тарихий фактни бадиий тўқима билан узвий бириктириб юбориш романнинг ҳамма саҳифаларида ҳам тегишлича самара беравермаган. Бу эса романнинг композицион жиҳатдан ихчам ва компакт бўлиб чиқмаганлигига сабаб бўлган.

Агар биз «Қуллар» романини шу асар муаллифининг «Судхўрнинг ўлими» повести билан ёки Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи билан чоғиштириб кўрсак, унинг бу камчилиги дарҳол кўзга ташланади: кейинги асарларда ғоявий-бадиий бирлик жуда ҳам кучли. Бунинг сабаби шундаки, «Қутлуғ қон» романида автор 1916 йил халқ қўзғолонининг тарихий ва ижтимоий замини ва моҳиятини бадиий очиш билан бирга асардаги марказий қаҳрамон ва персонажларнинг характерларини даврнинг социал ва оилавий ҳодисалари жараёнида чуқур очади, руҳий ҳолатларини, ички дунёларини тўла ва ёрқин кўрсатади; бунга эса ҳаётий материал-

ни асосий персонажлар атрофида пухта уюштира билиш орқали эришади. «Судхўрнинг ўлими» сатирик повестида бошқачароқ ҳолатни кўрамиз: бу асарда С. Айний Қори Ишкамбанинг монументал ҳажвий образини яратишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўяди ва ҳар бир ҳаётӣ деталдан, персонажлар диалогидан ва бошқа махсус бадиий воситалардан тўғри, изчил ва усталик билан фойдаланиш натижасида ўз вазифасини аъло даражада адо этди. Бухоро ижтимоӣ муҳитида янги туғилган ва янгича характер касб эта бошлаган судхўрликнинг бутун жирканч томонларини Қори Ишкамба образида мужассамлаштирди. Шунинг учун ҳам бу сатирик образ ҳаётӣ, тўлақонли ва ёрқин бўлиб чиқди, асар эса композицион жиҳатдан ғоятда ихчам ва компакт тус олди.

«Судхўрнинг ўлими» повестининг мукамал чиқиши тасодифий эмас, албатта. Бу асар авторнинг ғоявий савиясини яна ҳам ошириш, билим доирасини кенгайтириш, бадиий маҳорат сирларини тинмай ўрганиш устида қунт билан ишлаши самарасидир. Қисса муаллифнинг тарихий ва ижтимоӣ ҳодисаларнинг ривожланиш қонуниятларини ва адабиёт назариясини тўла эгаллаганлигидан ҳам далолат беради.

Қори Ишкамба тақдирида автор маълум тарихий қонуниятни бадиий очган: Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида Когондаги Давлат банки ва унинг Бухородаги филиали Совет ҳокимияти томонидан миллийлаштирилади, Қори Ишкамба эса уч миллион сўмдан зиёдроқ пули-

дан маҳрум бўлганига чидолмай, юраги ёрилиб ўлади. Қори Ишкамбанинг ўлимида рамзий маъно бор: унинг ўлими судхўрлик капиталининг ва умуман эксплуататорлик тузумининг муҳаққақ ва муқаррар емирилишидан далолат эди.

Бундай ғоявий-бадий умумлашмалар даражасига С. Айний осонликча кўтарилган эмас: бунда биз рус классиклари реалистик мактабининг, биринчи ўринда Горький ижодий мактабининг илҳомбахш таъсирини етарли даражада равшан кўра оламиз. Айний янги мавзулар топишни, персонажлар характери яратишни Горькийдан ўрганганлигини айтган эдикки, ўша ўрганишнинг ижодий маҳсулотларидан бири, албатта, Қори Ишкамба образидир. Шуниси қизиқки, М. Горький ижодида Қори Ишкамба типига судхўрнинг сатирик образи учрамайди, бинобарин, С. Айний устоз санъаткор ижодидан илҳомланган ва оригинал классик асар, реалистик ҳажвий образ ярата билган — С. Айнийнинг забардастлиги ҳам, ижодий кучининг қудрати ҳам шунда.

Горькийнинг чинакам устозлик роли, илҳомбахш таъсири айниқса С. Айнийнинг «Эсдаликлар» асарида яққол кўринади. Ёзувчи «Эсдаликлар»ни бевосита М. Горькийнинг автобиографик повестларидан илҳомланиб ёзган.

«Горькийнинг ижодидан мен жуда кўп нарса ўргандим,— деб ёзади Айний,— ва дангал айтиш керакки, менинг совет ёзувчиси бўлиб шакалланишимга унинг ижоди ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. Совет китобхон-

ларининг эътиборига сазовор бўлган ва Давлат мукофотига муносиб топилган менинг «Эсдаликлар»им улуғ санъаткорнинг «Болалик», «Кишилар орасида» ва бошқа асарларининг бевосита таъсири остида ёзилган»¹.

Меҳнаткаш оиладан чиққан ва ёшликда чексиз машаққатларни бошидан кечирган С. Айний М. Горькийнинг мазкур автобиографик асарларида ўзининг болалик ва ўспиринлик йилларини эслатувчи ҳаёт тасвирига дуч келди. Бу ҳодиса уни бадий ижод сари етаклади. Адибимиз қўлига қалам олди. Болалик, ўспиринлик ва ёшлик йилларидаги ҳаёт лавҳалари бирин-кетин ипга тизилди.

«Эсдаликлар» мустақил бадий лавҳалардан, Константин Федин ибораси билан айтганда новеллалардан ташкил топган бўлса ҳам, бу асар китобхонда яхлит таассурот қолдиради: авторнинг тасвирлаш усули мазмундор, нафис ва жозибали. Бугина эмас, С. Айний энди моҳир санъаткор сифатида асар архитектоникасини, ундаги воқеа ва ҳодисаларни бош қаҳрамон Садриддин атрофига шундай усталик билан уюштирадими, натижада асар ғоявий-бадий пухта, композицион жиҳатдан анчагина яхлит бўлиб чиқади.

С. Айнийнинг «Эсдаликлари» XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги Бухоро ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётининг бадий кўзгуси ва универсал қомусидир.

¹ С. Айни. Мудрый учитель. «Правда», 18 июня 1951 г.

Шунинг учун ҳам бу асар совет адабий жамоатчилиги ва кўп миллионли китобхонлар томонидан зўр эътибор ва қизиқиш билан қабул қилинди.

С. Айнийнинг «Дохунда» ва «Қуллар» романлари, «Судхўрнинг ўлими» сатирик повести ва машҳур «Эсдаликлар»и унинг ҳақиқий реалист санъаткор бўлиб етишганлигидан далолат берди, муаллифнинг номи-ни Бутуниттифоқ ва жаҳон миқёсига олиб чиқди ва шон-шарафга буркади.

С. Айний улуғ устоз М. Горькийнинг энг муносиб шогирдларидан бири бўлиб, у СССР халқлари адабиётида Ф. Гладков, Л. Леонов, А. Упит, М. Аvezов, Ойбек, А. Қаҳҳор каби атоқли прозаиклар сафида туради.

М. Горький ва туркистонлик аёл

М. Горькийнинг турли халқлар, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг ҳаёти билан қизиққанлигини текширувчилар аллақачон кўрсатиб беришган.

Унинг шахсий кутубхонасида Г. Вамберининг «Бухоро ёки Трансаксония тарихи» деган китоби, «Темурнинг автобиографияси» каби асарлар бор.

М. Горькийнинг кутубхонасида яна Н. Ф. Катанов томонидан нашр этилган муслмон афсоналари ҳам бор. Бу тўпламда ўзбек халқининг айрим эртаклари, мақол ва маталларининг ҳам русча таржималари берилган. Ёзувчининг кутубхонасида «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества» мажмуасининг 1895 йилда чиққан 9-томидан махсус парча (оттиск) бор. Унинг ичида Муқимийнинг «Викторбой» сарлавҳали сатирасининг русча прозаик таржимаси ҳам келтирилган. Бу материаллардан кўриниб турибдики, М. Горький ўзбек халқининг оғзаки ижоди ва классик адабиёти намуналари билан ҳам бир қадар таниш бўлган.

Улуғ ёзувчи Ўрта Осиё халқларининг ҳаётига оид материаллар билан танишибгина қўя қолмай, уларни зўр диққат билан синчиклаб ўрганган. Бунининг Н. П. Остроумов томонидан нашр этилган этнографик материалларнинг чеккасига қаламда қилган қайдларидан ҳам яққол кўришимиз мумкин. Бу қайдлар адибнинг ёш қизларнинг зўрлаб эрга берилиши, аёлларнинг калтакланиши, диний анъаналарга қарши кураш билан айнқса кўп қизиққанлигини кўрсатади.

Шубҳа йўқки, бу материалларни ўрганиш улуғ адибнинг ижодида маълум из қолдирган (масалан, Темур ҳақидаги ҳикоялар). Бироқ М. Горький меросини чуқур ўрганиш учун ёзувчи ижодидаги Ўрта Осиё халқлари ҳаёти ҳақидаги маълумотларнинг манбаи фақатгина китоблар бўлмаганлигини кўрсатади. Бунга қаноат ҳосил қилиш учун «Самарская газета»ни варақлайлик. Маълумки, М. Горький ўз ижодининг илк даврида мана шу газетада хизмат қилган. Унинг ажойиб талант билан ёзилган фелъетон, очерк ва мақолалари газетада деярли ҳар куни босилиб турган. Бу асарлар ўзларининг фикрий теранлиги, сиёсий ўткирлиги, тилининг пухталиги ва муҳим масалаларни кўтарилиши билан ажралиб туради. Афсуски, улуғ адибнинг бу даврдаги кўпгина асарлари тўла тўпланмаган ва қайта нашр қилинмаган, унинг асарлар тўпламларида ҳам учрамайди.

Мана, «Самарская газета»нинг 1895 йилдаги 58-сонини. Унда «Провинциал филантропия» сарлавҳали мақола бизнинг диққати-

мизни ўзига жалб этди. Унинг автори М. Горький. Мақолада Тошкентдаги боқимсиз болалар уйи ҳақида сўз юритилади. Автор буржуазиянинг инсон нафсониятини, қадр-қимматини таҳқирловчи «саховати»дан аччиқ кулади.

Шу газетанинг ўша йилги 87-сонини кўздан кечирар эканмиз, М. Горькийнинг «Зиёлилар ва рақобат» деган мақоласига дуч келдик. Унда рус жамиятида аёлга муносабат ҳақида сўзланади. Ўз фикрини асослар экан, автор Умар Хайёмнинг шеърларини эслатиб ўтади.

Мана, «Самарская газета»нинг 1895 йил 183-сони. М. Горькийнинг «Туркистон ва аёлларнинг олий таълими» сарлавҳали мақоласи босилган. Мақоланинг қизиқ тарихи бор. Чор Россиясининг колонияси бўлган Туркистонда яшовчи миллат вакилларида бири Петербург университетига кириб ўқишга бўлади. Аммо университет ректори бу аёл рус бўлмаганлиги учун унинг ўқишга қабул қилиш ҳақидаги илтимосини рад этади. Реакцион газеталардан бири бўлган «Новое время» ректорнинг бу позициясини қизгин ёқлайди. Бундан хабар топган М. Горький ўзининг юқорида эслатилган мақоласини ёзади ва туркистонлик аёлнинг ҳуқуқини қизгин ёқлайди.

Собиқ Туркистонда яшовчи миллат аёлларининг университетга кириб ўқиш учун интилиши, дарҳақиқат, ажойиб ҳодиса. Расмий маълумотларда қайд қилинишича, 1876—1877 ўқув йилидан то 1895—1896 ўқув йилигача Тошкентдаги аёллар гимна-

зиясида ҳар йили ўрта ҳисоб билан маҳаллий миллат қизларидан олти киши ўқиган. 1882 йилда бу миқдор ҳатто ўн бешга етган. Шубҳасиз, бу дарёдан томчидир, процентнинг микроскопик улушини ташкил этади. Маҳаллий миллат қизларининг гимназияни тугатиб, университетга қадам қўйиши жуда сийрак ҳодиса бўлганлиги аниқ.

Бундай орзу доимо чор Россиясидаги реакцион кучларнинг қаршилигига дуч келган. Бироқ Туркистонда яшовчи халқлар ҳимоясиз эмас эдилар. Уларга прогрессив Россия ёрдам қўлини чўзарди. Мана, шу илғор Россиянинг асл фарзандларидан бири бўлган М. Горький ўз ижодининг тонгидаёқ туркистонлик аёлнинг инсоний ҳуқуқларини қизгин ҳимоя қилди.

Бу — покиза қалбда прогрессив Россиянинг мазлум халқларига самимий муносабатининг ифодасидир. Улуғ адибнинг орзуси В. И. Ленин раҳбарлигида Улуғ Октябрдан сўнг рўёбга чиқди. Кўксиди университет значоги порлаган ўн минглаб аёлларимиз улуғ Горький орзуси ва ленинча миллий сиёсат тантанасининг ёрқин далилидир.

Ўзбек бадиий публицистикасида Горький традициялари

Буюк санъаткор М. Горькийнинг ижоди большевистик публицистиканинг келиб чиқиши ва шаклланиши даврига — рус революцион ҳаракатининг учинчи этапига тўғри келди. Рус революцион-озодлик ҳаракатининг учинчи даври, В. И. Лениннинг «Искра» ва «Правда» газеталарини ташкил қилиш, уюштириш йиллари эди. Лениннинг мақолалари большевистик публицистикани ривожлантиришда, уни ғоявий-сиёсий қуроллантиришда, назарий асосини яратишда, марксча-ленинча услубда тараққий эттиришда жуда катта роль ўйнади. Шу жумладан Горький дунёқарашининг шаклланиши учун ҳам ўзининг ҳал қилувчи таъсирини кўрсатди.

Горькийнинг революциядан олдинги публицистикасида бош проблема бўлиб инсон ва шахс эркинлиги масаласи турган бўлса, революциядан сўнг бу тема унинг публицистикасида озод, яратувчи инсон проблемасига кўтарилди.

Адибнинг Улуғ Октябргача бўлган публицистикасида социалистик революция, про-

летар гуманизми, Ватан каби қатор темалар асосий ўринни эгаллади. У, ўзининг «Рус халқига хитоб» асарида рус чоризми ва буржуазиясини ағдариб ташлашга чақирди, Америка, Франция, Италия буржуазиясининг сохта цивилизацияси, унинг рус меҳнаткашига нисбатан қўлланган тана жазоси каби феодал одатлар рўйирост очиб ташланди.

Революциядан сўнг Горький ижодиётида янги инсон концепцияси, характери, янги Россия қиёфаси, кўринишлари темаси инқилоб ғалабалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланди. Октябрь революциясининг жаҳоншумул аҳъмияти, социалистик қурилишлар, мамлакатни индустрлаштириш, коллективлаштириш, янги ижтимоий муносабатлар каби «янги дунё» проблемалари Горький публицистикасининг асосини ташкил этди.

Янги одамнинг ҳар томонлама ривожланиши, унинг катта фалсафий ва социал-психологик мазмуни ёзувчи асарларида реал перспективалар билан боғлаб тасвирланди. Горький янги инсон ҳақида сўзлаб, уни шахс сифатида эски давр одамига — «қаҳрамон индивидуалист»га қарама-қарши қилиб қўяди. Социализм шахсни ҳар томонлама ривожлантиради, у коллектив орасидан ўсиб чиқади, деб кўрсатди. Горький шахснинг тўлиқ ва гармоник ривожланиши учун коммунизм ягона гарантиядир, деган фикрни илгари сурди.

Горький ўз публицистикасида комму-

низмни — капитализмга, гуманизмни — бан-
дитизмга, янги социалистик маданиятни —
варваризмга қарши қўйиб, революцион-гума-
нистик ва интернационалистик гоҳ ва идеал-
ларни ўзида мужассамлаштирган инсон
образини тарғиб қилди.

Горький публицистикасининг ўзига хос
ана шундай хусусиятлари, унинг ижодий
мероси, Совет публицист ёзувчилари учун
чин маънода маҳорат мактабидир. Горький
традициялари рус ва қардош совет ёзувчила-
ри томонидан ижодий ўзлаштирилмоқда, ри-
вожлантирилмоқда.

* * *

XX аср бошларида пролетар адабиётига
янги қаҳрамон кириб келди. Бу М. Горький-
нинг «Мешчанлар» пьесасидаги ишчи — ма-
шинист Нил образи эди. Дунёни революцион
йўл билан ўзгартириш тарафдори бўлган
Нил: «Мен ҳаётни севаман, меҳнатни, шов-
қин-суронни, оддий ва хушчақчақ одамлар-
ни севаман... ким меҳнат қилса, ҳаётнинг
хўжайини ўша»¹ деган принципнинг амалга
оширилиши учун курашди. Алексей Макси-
мович Горький Ғарб реакциясига, капита-
листик дунё тартибларига, «Сариқ иблис»
қуружларига қарши ана шундай янги ижо-
бий қаҳрамонларни — Нил, Павел Власов,
Пелагея Ниловна, Бўрон қуши, Данко каби
революцион гуманизм кишилари образини,

¹ М. Горький. Пьесалар, Ўздавнаштр, Тошкент,
1955 йил, 40—49-бетлар.

ҳаётнинг ҳақиқий хўжайинлари фаолиятларини пропаганда қилди. Горький, инсон ўз ҳуқуқини ўзи курашиб олади, инсонда ҳамма нарса мавжуддир, ҳамма нарса инсон учун деган ғоявий программани социалистик реализм адабиётининг байроғига айлантирди.

Горький томонидан олға сурилган ана шундай қатор проблемалар умумсовет адабиёти сингари бизнинг миллий адабиётимизда ҳам ўз аксини топа бошлади. Ўзбек совет адабиётининг Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Шароф Рашидов, Воҳид Зоҳидов, Иброҳим Раҳим, Миртемир, Зулфия, Сарвар Азимов, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор каби сўз санъаткорлари ана шу проблемаларга бағишлаб кўплаб асарлар яратдилар. Бу ўринда капиталистик дунё ва реакцияни фош этиш каби горькийча руҳ севиқли ёзувчимиз Ойбекнинг бадий публицистикасида айниқса яққол кўзга ташланишини қайд қилиб ўтиш керак бўлади.

Ойбек публицистикасида йигирманчи йиллардаги миллатчилик, Испан корчалонлари, Ғарб империализмининг хорижий Шарқдаги мустамлакачилик сиёсатигина фош қилиниб қолмасдан, Совет Шарқи ва унинг халқларига нисбатан тўхмат уруғларини сочаётган ҳозирги замон реакцион буржуазия идеологияси ҳам қаттиқ қамчиланади. Бу жиҳатдан унинг «Елғончи тўти»¹

¹ Айбек. Лжец-попугай, «Литературная газета», 1963 г., 11 июня.

номли бадий публицистик мақоласи характерлидир. Ойбек унда Ғарбий Германияда чиқадиган буржуа журналларини ва унинг Боймирза Ҳайитга ўхшаш маддоҳларини сатира ўтида ёндади. Мақолада Ватан хоини Б. Ҳайитнинг Ўрта Осиё, хусусан Шарқдаги Совет республикалари халқларининг ашаддий душмани экани, унинг мустақил ўзбек, қozoқ, қирғиз адабиёти бўлган эмас, деган тухматлари фош этилди. Ойбек Ўрта Осиёдаги ҳар бир халқ ўз миллий маданияти билан умумжаҳон маданиятини яратишга салмоқли ҳисса қўшиб келаётганликларини бойфакт ва мисоллар билан кўрсатиб берган. Публицистнинг ўзбек халқининг узоқ ўтмишда ва Октябрь революциясигача бўлган даврда ҳам «бой, ўзига хос мустақил адабиёти, миллий маданияти», ранг-баранг «адабий мероси» бўлгани, унинг Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Дурбек, Отойи, Лутфий, Навоий, Бобир, Машраб, Муқимий, Фурқат каби буюк мутафаккир шоирлари бўлганлигини кўрсатувчи, таъкидловчи сўзлари ғарб реакционерларининг Шарқда фақат «битта туркистон халқи бор», деган эски жадиализм ақидасига чатишиб кетган сафсаталарини чипакка чиқаради.

Асарнинг сиёсий ўткирлиги, жанговарлиги, фактларга бойлиги, буржуа синфи идеологиясини юксак партиявий позициядан туриб фош қилишлик руҳи ва хусусиятлари, улуг рус ёзувчиси М. Горький традицияларининг ўзбек совет адабиётида ривожлантирилаётганлигидан далолат беради. Мақолада СССР халқлари адабиётининг интернацио-

наллиғи мустақамлаш ҳақидаги Горький фикрлари ривожлантирилди. М. Горький, космополит «оқ» эмигрантлар адабиёти устидан «сасиган адабиёт» деб аччиқ кулган бўлса, Ойбек худди ана шу адабиёт намоянадаларини фаҳмсиз, «сохта тўтиларга» ўхшатиб, уларнинг чиркин синфий башараларини очиб ташлади.

Буржуа идеологиясини фош қилувчи Горькийча бу хусусиятни Садриддин Айнийнинг «Хўжайин хўжайинлигича қолади», Ғафур Ғуломнинг «Қалб ва қувват», «Момо-йи гису набурида», Шароф Рашидовнинг «Тухматчига», Воҳид Зоҳидовнинг «Машъум ирқчилик», «Қуёшга ўт очган газанда», Ҳамид Ғулом ва Георгий Димовларнинг «Қийшиқ трубадан чиққан тутун» сингари асарларида ҳам кўриш мумкин.

* * *

Ўзбек совет адабиётининг бошқа намоянадалари қаторида, улкан сўз устаси Ғафур Ғулом ҳам ўзининг бадий публицистик мақолаларида Горькийнинг шу соҳадаги ажойиб анъаналарини ижодий ривожлантиришга баракали ҳисса қўшди. Янги инсоннинг ижтимоий-сиёсий фаолиятидаги гуманизм, яратувчилик, порлоқ коммунистик келажакка ишонч руҳи ва ғояси Ғафур Ғулом публицистикасининг муҳим қирраларидандир.

Ёзувчи ўзининг «Коммунизмнинг аён нишоналари»¹ номли бадий публицистик

¹ Ғафур Ғулом. «Шарқ юлдузи» журнали, 1950 йил, № 18. 3—5 бетлар.

мақоласида эртанги порлоқ кунимиз ҳақида фикр юритар экан, ижодкор, яратувчи, революцион совет халқининг жасоратини ҳаққоний ифодалайди.

«Моддий оламнинг узилмас, ишчан бир бўлаги» сифатида «кўрмак, эшитмак, сезмак... ва шулардан жулоса чиқармак»ни, «оламнинг заррадан қуёшгача бўлган мазмунини англаб яшамак»ни ҳаётнинг моҳияти деб тушунган файласуф адиб ўзининг «Агар биз бугун қудратли қурилишларни барпо қилиш ҳақида гапирар эканмиз, ортага улар амалга оширилган бўлади... Эски Шарқнинг шоирлари ўз халқининг орзуси ҳақида фақат қўшиқ тўқир эдилар. Биз ҳаётга татбиқ қилинган орзунини куйлаймиз», деганида шоир чиндан ҳам ҳақли эди.

Халқнинг меҳнат зафарларини, курашини ва келажакка ишонч тўла умидларини барала куйлаш Ғафур Ғулом публицистик мақолаларига зеб бағишлайди. Бу хусусият унинг «Истиқбол умиди»¹ асарида ёрқин ифодаланади. Асарда социалистик жамият кишиларининг бугунги кун учунгина меҳнат қилиши эмас, балки келажакдаги фаровон турмуш учун, истиқболни — тақдирни яратиш иштиёқидаги кураши ҳам илгари сурилади. Шоир «Биз дарахт экар, иморат қуар, кон топар, бирор қўшиқ ижод қилар эканмиз, бугунгинани, ўзимизгинани ўйлайдиган кўзи тор, уфқи сиқик кишилардан эмасмиз. Бизнинг ҳар ишимиз умумхалқ манфаатини

¹ Ғафур Ғулом. Истиқбол умиди, «Қизил Ўзбекистон», 1960 йил 30 октябрь.

кўзда тутиб, эртани, индинни, минг йилги келажакни яшнатган истиқбол умидида барпо бўлади», дейди.

Адибнинг қарийб барча мақолаларида социалистик давр, коммунизм, ижодкор совет халқининг меҳнат қаҳрамонлиги зўр кўтаринкилик билан тасвирланган. Унинг «Коммунизмнинг мужассам аломатлари»¹ номли мақоласида коммунизм — ижодий меҳнат туфайли реал ҳақиқатга айланаётгани, унинг ҳаётий, чинакам халқпарвар тузум ва бутун инсониятнинг орзуси эканлиги улуғланади. Горький асарларида социалистик революция йилларидаги кишиларнинг янги жамият қуриш ҳақидаги порлоқ идеаллари ифодаланган бўлса, Ғафур Ғулом мақолаларида социализм жамиятини барпо этган, коммунизмнинг моддий-техника базасини қураётган совет кишиларининг реал ва романтик ўйлари ўзининг бадий ифодасини топгандир.

Коллектив меҳнат лавҳасини яратиш Горькийнинг ажойиб ижодий хусусиятларидан бири бўлиб, бунда ёзувчи коллективнинг ички руҳий ҳолатини тасвирлаш орқали унинг маънавий дунёсини, олға томон интилишидаги ягона характер ва идея бирлигини ифодалайди. Ғафур Ғулом ўзининг «Жон Андижоним» мақоласида халқни горькийчасига динамик ҳолда, яъни уни маданий-сиёсий ва маънавий савиясининг ўсиш жараёни-

¹ Ғафур Ғулом. Коммунизмнинг мужассам аломатлари. «Ўзбекистон маданияти», 1960 йил 3 декабрь.

ни акс эттириб, билим даражасини фарқ қилган ҳолда тасвирлайди. Ғафур Ғулом инсоннинг энг яхши хусусияти ва фазилатларини меҳнаткаш кишилардан топди ва уларнинг фаолиятидан излади. У фақат меҳнаткашлар ижодий фаолиятининг тадрижий равишда ўсишини ва қаҳрамонлигини кўрсатибгина қолмасдан, балки уларнинг матонати, чидами, меҳнатсеварликлари ва буқилмас иродаларини ҳам моҳирлик билан баён этди.

Ғафур Ғулом ўзининг бадиий публицистик мақолаларида улуғ инсон ҳақидаги Горький қарашларини ижодий ривожлантириб, ҳалқимизнинг коммунистик келажакка томон изчил ва актив ҳаракатларини оташин жанговарлик, чуқур партиявийлик ва юксак гражданлик пафоси билан ифодалайдики, бу унинг ижодий ўзига хос томонини белгилайди.

* * *

Горький мақолаларининг фактларга бойлиги, хулосаларнинг асосли ва мукаммаллиги, воқелик ва ҳодисалар ҳақидаги ранг-баранг умумлаштиришлик хусусиятлари, актуаллиги бўртиб туради. Унинг публицистик асарларида ғоявий мақсаднинг, фикрнинг ривожланиши изчил, қатъий, мантиқий аниқдир. Ёзувчи асарларида образ, истиора, ҳажвий қиёслашлар, поэтик фигуралар етакчи ғоявий ниятга бўйсундирилади. Ватан ва халқ манфаатларини улуғлаш совет кишилари қиёфасида инсоният интилишлари ва

идеали билан чатишиб кетади. Горький публицистикасининг бу хусусиятлари шубҳасиз, ўзбек ёзувчилари ижодиётига ўзининг самарали таъсирини кўрсатди, улар томонидан актив равишда ўзлаштирилди.

Воҳид Зоҳидов публицистикасининг энг кучли томонларидан бири бўлган эҳтиросли лирик интонацияда ҳам бу из бор. Ижодий услуб ва методдаги, воқеликни ҳис этиш, сезиш, идрок ва тасаввур қилишдаги бу уйғунликни Воҳид Зоҳидовнинг «Қуёшга ўт очган газанда», «Ажойиб қонунимиз бор», «Офарин» каби бадиий публицистик мақолаларида аниқ кўрамиз.

Горький ижодида реалистик ва романтик тенденциялар тарихий шароитга кўра, бири бири билан алмашилиб туради. Ишчилар ҳаракатининг илк кўтарилиши жараёнларини дастлаб Горький романтик образларда ифодалаган эди. Бу хилдаги романтик хусусиятни биз атоқли ўзбек ёзувчиси Шароф Рашидовнинг шарқ тематикасида ёзилган «Кашмир қўшиғи» қиссасида кўрамиз. Шароф Рашидов ўзининг мазкур қиссасида ҳинд халқининг адолат ва тараққиёт учун курашларини романтик пафос билан куйлайди. Дўстлик, аҳиллик, адолат учун кураш масалалари бу қиссада янгича характерлар орқали романтик образларда баён этилди. Шароф Рашидов асаридаги романтик тенденциялар ҳам тарихий перспектива билан социалистик идеалнинг коммунистик идеалга ўсиб чиқиши тенденцияси билан боғланиб кетган. Илгариги вақтда романтика кўпинча, ёзувчининг истиқбол ҳақидаги чуқур фан-

тазияси заминиди майдонга келган бўлса, совет адабиётидаги романтизм реал романтика сифатида ана шу истиқбол ҳақидаги орзуларнинг ҳаётда рўёбга чиқарилаётганини, коммунистик идеалга келаётганимизни намён этади. Социалистик реализм адабиётининг Горький томонидан асосланган бу романтик ва реалистик хусусиятлари Шароф Рашидовнинг бошқа асарлари каби бадиий публицистик мақолаларига ҳам ғоявий-бадиий жиҳатдан сингдириб юборилгандир.

М. Горький публицистикаси совет ёзувчи — публицистлари учун ўзига хос маҳорат мактаби бўлиб қолди. Шу сабабли буюк адибнинг ҳар жиҳатдан ибратли традицияси кўп миллатли совет адабиёти намояндалари томонидан ижодий ривожлантирилмоқда, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Шароф Рашидов, Зулфия, Воҳид Зоҳидов, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом каби ўзбек ёзувчилари ҳам ўзларининг талантили публицистик мақолалари, репортажлари, йўл хотиралари билан буюк публицист Максим Горький анъаналарини муносиб равишда давом эттирдилар.

Горькийни эслаганда

1936 йил 18 июнь «Москва» меҳмонхонасининг олтинчи қаватдаги номерларидан бирида уч киши суҳбатлашиб ўлтириб эдик. Телефон жиринглади. Трубкани олиб қулоқ солдим. Кимнингдир пиқирлаб йиглаши телефон орқали эшитилмоқда эди. Мени бир оз вақт изтиробга солган бу йиғи эгаси нафасини ростлаб олгандан кейин сўзлади.

— Эшитдингизми? — деди ўксиб йиглаб туриб бир хотин, — Максим Горький ўлибди... — Хотин бундан бошқа гап айтилмай яна йиглаб юборди. У хотин ўша вақтда Москвада гастролда юрган «Ҳамза» театрининг артистларидан бири эди.

Бутун вужудим қалтираб кетди. Бу хабарни эшитган ўртоқларим ҳам ўз ўринларида анқайиб қолган эдилар. Деразанинг олдида бориб кўчага қарадим. Қора байроқлар тикилмоқда. Радиода Шопеннинг ғамгин мотам марши чалинмоқда. Кўчадаги одамларнинг юзида қайғу ва ҳасрат белгилари кўриниб турибди. Чунки Горький — ҳар бир киши учун дилдор ҳамсуҳбат, зериктирмас улфат эди.

Эртасига унинг тобути Колонна залига қўйилди. Горькийнинг жасадини кўриб, ви-
долашиш учун келган кишилар шу қадар
кўп эдики, Колонна залининг атрофидаги
кўчалардан машиналар ўтолмай қолди. Мак-
сим Горький ўзининг бутун ҳаётини шу
халқ учун бағишлаган, унинг озодлиги учун
фидокорлик билан курашган эди. Шунинг
учун ҳам унинг номидаги катта кўчада, ўз
дўст ва ғамхўрининг тобутини зиёрат қилиш
учун йиғилган пионерлар, ёшлар, чоллар ва
кампирлар минг метрлаб чўзилган навбатда
қизғин офтоб остида турмоқда эдилар.

Горький халқ ичида етишди, илгариги
Русиянинг серкулфат гражданлари дучор
бўлган азоб-уқубатларга у ҳам дучор бўлди.
Дастлаб бир парча нон гадоси бўлиб дайдиб,
бутун Русияни кезиб чиқди. Халқнинг ор-
зуларини билди, дардига қулоқ солди. Шу-
нинг учун ҳам унинг «Она» сингари асарла-
ри рус ишчиларини инқилобий руҳда
тарбиялашда ҳақиқатан оналик хизматини
тўла-тўкис бажарди.

Бир вақтлар Тютчев деган шоир: «Пуш-
кин зирянлар билан ҳамсуҳбат бўлолмайди»,
деб ёзган эди. Энди Пушкин ва Горький
асарлари фақат зирян (коми) халқининг ти-
лига таржима қилинибгина қолмай, балки
Коммунистик партия раҳбарлигида қо-
лоқликдан чиқарилиб буюк совет халқлари
оиласи қаторига қўшилган шимол халқлари,
Кавказ миллатларининг тилларига таржима
қилинди. Улуғ рус халқининг Пушкин ва
Горький сингари улкан ёзувчиларининг
асарлари ҳамма миллат халқларининг қай-

та-қайта севиб ўқийтурган, ҳеч қачон қўлидан тушмайдиган китобларига айланди.

Горький халқни севгани каби халқ ҳам уни севар, унга илҳом берар эди. Шунинг учун ҳам оқ эмигрантларнинг Горький ҳақидаги туҳматлари, муртад К. Радекнинг «Портретлар ва памфлетлар» деган китобида қилган бўҳтонлари Горькийнинг обрўсини камайтира олмади. Улар ит ақиллагандек акиллаб қола бердилар. Горький халқнинг муҳаббатини ўзига жалб қилди. Халққа ойдинлик ҳаёт йўлини кўрсатди. Халқ Горькийнинг кимлигини ўбдан билиб олган эди. Максим Горький большевикларнинг халқпарварлигини ўбдан билар эди. Шунинг учун ҳам оврўпалик: зиёлиларга жавобан Оврўпада чиқадаурган «Европа» журнаliga ёзган хатида шундай деди:

«Хурриятни рад қилувчи большевиклар билан бирга бораётирманми? Ҳа, улар билан биргаман, чунки мен ҳалол меҳнат қилувчи ҳамма кишилар хуррияти учун тарафдорман, лекин ҳаромхўрлар ва маҳмадана-лар хурриятига қаршиман».

Ленин улугъ ёзувчи Горькийни жуда ҳурмат қилар эди. Н. Крупская 1916 йил апрель ойида К. Карпинскийга юборган хатида Владимир Ильич «Горький асарларидан янгилари бўлса» юборишни сўраганини ёзган эди. Горький ана сил касалига мубтало бўлганида, 1921 йилда, Ленин унга хат юбориб чет мамлакатда даволанишни тавсия қилди: «Сиз қон қусаясиз-ку, яна кетмайман дейсиз!.. Оврўпада яхши санаторияда ҳам даволанасиз, ҳам икки ҳисса кўп иш қиласиз.

Боринг, даволанинг. Ўжарлик қилманг, сиздан ўтинаман».

Партиямиз ва унинг раҳбарлари одамларнинг айниқса Ватанимизга катта хизмат қилган буюк кишиларнинг қадрини ҳўб яхши билади. Горький эса буюк Октябрь инқилобидан дарак берган, бу инқилобни куйлаган санъаткордир.

Максим Горький «Бўрон қуши»да «Гулдурасин, яна қаттиқроқ гулдурасин, бўрон!» деб ёзган эди. Русияда гулдураган бўрон золимларни тухуми билан қуритди. Энди бу бўрон бутун дунёда гулдурайдди.

Максим Горький бутун кишилик дунёсининг ёзувчиси, у русга қанчалик сеvimли бўлса, ўзбекка ҳам мислсиз сеvimли устоздир. Шунинг учун ҳам ўзбек артисти унинг ўлганини эшитиб беихтиёр йиғлаган экан, бу билан ўзбек халқининг ўзининг энг яқин кишисидан ажраганини изҳор қилган эди.

МУНДАРИЖА

I

<i>Н. К. Крупская. Ленин</i> ва Горький	5
<i>М. Ульянова. Ленин</i> ва Горький	11
<i>М. Андреева. Ленин</i> ва Горький.	14
<i>Максим Горький. Автобиография.</i>	24

II

Бизнинг Горький (Ўзбекистон Шўро ёзувчилари ташкилоти комитетидан)	54
Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзидан	56
<i>Садриддин Айний. Буюк устознинг унутилмас хотираси</i>	58
Горький ижодиётини сақлаймиз ва ўрگانамиз	67
<i>Ойбек. Хурматим чексиз</i>	70
<i>Ойбек. Горький (шеър)</i>	73
<i>Ғафур Ғулом. Устоз билан учрашув</i>	75
<i>Ҳамид Олимжон. Горькийни таниш</i>	77
Ёзувларнинг омонсиз ёви	79
Буюк санъаткор.	85
Устоз ҳақида фикрлардан	89
<i>Ҳамид Олимжон. М. Горькийни ўқиркан (шеър)</i>	91
Горький ҳақида (шеър)	93

Абдулла Қаҳҳор. Ҳаётномадан	95
Ғайратий. Қўнғлимга доғ солди ўлиминг . . .	96
Комил Яшин. Улуғ устоз	97
М. Шайхзода. Инсон	104
Адабиётимизнинг ўлмас виждони	111
Ўлим (шеър)	113
Шароф Рашидов. Устоз	115
Улуғ пролетар ёзувчиси	118
Парда Турсун. Ёшларнинг дўсти, меҳрибон ус-	
този	122
Хусайн Шамс. Мен унинг уйида бўлдим . . .	125
Горький билан учрашганда	126
Амин Умарий. Ҳаёт лирикаси	128
Н. Сафиров. Қуёшдек барқарор	131
А. Мухтор. Устозга муносиб бўлиш масъулияти	136
Ҳ. Носирова. Мен Горькийдан ўргандим	139

III

Иззат Султонов. Буюк устоз	140
Устоз ҳақида ўйлардан	145
Лазиз Қаюмов. Горький ва Ўзбекистон	148
Халқ, унинг ижоди ва тарихи хусу-	
сида	149
Дўстни таниш тарихидан	160
Совет адабиётининг отахони эди у	170
Шарқдаги шуҳратидан бир шингил	180
Наби Раҳимов. Горький ва Айний.	185
Солиҳ Қосимов. М. Горький ва туркистонлик	
аёл	203
М. Хусаинов. Ўзбек бадий публицистикасида	
Горький традициялари	207
Н. Ҳабибуллаев. Горькийни эслаганда.	218

ТЕКА

На узбекском языке

ВОСПОМИНАНИЯ И СТАТЬИ
О М. ГОРЬКОМ

Редактор *Ҳ. Пўлатов*

Рассом *К. Кирмакни*

Расмлаар редактори *Н. Холиқов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *М. Абдушукурова*

Босмахонага берилди 22/I-1968 йил. Босишга
рухсат этилди 9/IV-1968 йил. Формати 70×90¹/₃₂.
Босма л. 7,0. Шартли босма л. 8,19. Нашр л. 7,72.
Тиражи 5000. Р 04426. Ғафур Ғулом номидаги ба-
дний адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси,
30. Шартнома № 18—68.

Ўзбекистон ССР Министраар Совети Матбуот
Давлат комитетининг 3-босмахонасида № 1
қозоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
1968 йил. Заказ 83. Баҳоси 58 т.